

Nașterea și formarea identității confesionale luterane în Transilvania: între exigențe teologice și constrângeri politice¹

Edit SZEGEDI

Keywords: *Reform, theological syncretism, Crypto-Calvinism, Lutheran orthodoxy, confessionalization.*

Abstract

The Birth and Formation of the Lutheran Confessional Identity in Transilvania: Between Theological Requirements and Political Constraints

The current research attempts to reconstruct the formation of the confessional identity among the Saxons in the period 1543-1653, a topic that has been neglected by historiography. Contrary to the image that persists among the non-theologians, the Lutheran identity of the Saxons was the result of a slow evolution that lasted for a century, being strongly influenced not only by theological debates, but also by political constraints, especially in the first half of the seventeenth century. Starting from the profile of the Reform in Brașov, which tried to mediate among the various theological currents, this theological syncretism being typical of Central-Eastern Europe, Church of Augustan (Augsburg) Confession in Transylvania wavered between Lutheranism and Crypto-Calvinism or the mediating Melanchthonian theology, the former current becoming dominant towards the end of the sixteenth century. At the beginning of the seventeenth century, one witnesses even a Calvinizing tendency. The situation changed once with the Synod of 1615, which imposed the orthodox Lutheranism. This change is intelligible not only from the perspective of the theological evolution of the other confessional churches towards dogmatic rigor, but also from that of the political situation in Transylvania, marked by the rise of the Reformed princes and especially by the traumatizing experience of the reign of Gabriel Báthori, who infringed upon the Saxon privileges. Under the circumstances in which the Reformed princes were ready to reprimand any doctrinal deviation, the option for the orthodox Lutheranism remained the only valid one. The completion of Lutherization roughly ended only at the half of the seventeenth century, once with the doctrinal integration of the Hungarian communities from the Bârsa Land and the Bran domain as well as the disciplining of the Calvinizing clergy from the deaneries in Sighișoara and Rupea.

---

¹ Studiul de față face parte dintr-un proiect mai amplu privind confesionalizarea în Europa Central-Răsăriteană, inițiat de GWZO Leipzig în 2001. În cadrul acestui proiect am cercetat procesul formării confesionale, respectiv al confesionalizării în două orașe ardelenice, Cluj și Brașov.

Nașterea și formarea identității luterane din Transilvania este un subiect neglijat de istoriografie. Dacă Reforma, mai ales cea din Brașov, beneficiază de o literatură bogată, perioada de după Reformă a fost ocolită de istorici și teologi¹. Cel mai bine a caracterizat această situație profesorul Jakó Zsigmond care, într-o discuție particulară a remarcat că cei 14 ani ai Ordinului Teutonic în Țara Bârsei au fost mai bine cercetați decât cei 100 de ani ai secolului al XVII-lea.

Există, chiar și în puțina literatură dedicată nașterii și consolidării identității confesionale, o diferență între lucrările istoricilor laici și a teologilor. Dacă în producțiile istoriografice laice problema identității confesionale a sașilor este de regulă rezolvată foarte repede: sașii au devenit ca urmare a Reformei luterani, dacă nu în 1543, atunci cel puțin după 1572, când au adoptat o variantă locală a Confesiunii Augustane, istoriografia ecleziastică a fost însă, începând chiar din secolul al XIX-lea mai circumspectă – chiar dacă a înregistrat triumfător impunerea luteranismului ortodox, n-a uitat drumul lung și sinuos care a dus la această decizie.

Lucrarea de față va încerca să reconstituie formarea identității confesionale luterane accentuând în primul rând rolul Brașovului, dar folosind în concluzii exemplul Clujului pentru a reliefa rolul politicului și juridicului în construirea identității teologice. Studiul va avea două părți: prima, dedicată Reformei, se va concentra asupra profilului teologic al Reformei brașovene, deoarece reprezintă referința dar și cauza evoluției ulterioare; cea de-a doua este dedicată formării și impunerii confesiunii luterane propriu-zise. Dacă prima se axează pe problemele ridicate de caracterul teologic deschis al Reformei brașovene, analizând mai ales atitudinea față de tradiție, cea de-a doua parte va trata exclusiv probleme teologico-politice, punând accentul pe relația dintre teologie, politică și drept.

Profilul teologic al Reformei din Brașov. Pentru a putea reconstitui drumul atât spre identitatea confesională luterană cât și a celorlalte identități protestante din Transilvania, este necesară o analiză a profilului teologic al Reformei din Brașov, primul oraș reformatoric al Transilvaniei și atare centrul de iradiere al acesteia². Acest profil teologic este important, deoarece dezbaterile teologice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea se revendică din moștenirea aceasta și încearcă să clarifice problemele ridicate de Reformă. Problema pe care o ridică realizarea unui profil teologic al Reformei brașovene este aceea că, măsurată cu etalonul categoriilor clasice ale curentelor teologice, Reforma din Brașov pare a nu avea niciun profil.

Mai multe elemente ale Reformei brașovene sunt de natură să creeze confuzie: formarea lui Honterus, atitudinea față de tradiție (păstrarea aproape neatinsă a moștenirii liturgice, regândirea spovendaniei, îndepărtarea imaginilor din biserica

¹ Cu excepția sintezei lui Friedrich Teutsch din 1921, nu există nici o lucrare cuprinzătoare despre evoluția postreformatorică a bisericii săsești luterane. Lucrarea recentă a lui Edit Szegedi din 2006 se referă în primul rând la Brașov. Alte lucrări sau capitole referitoare la evoluția postreformatorică: Schullerus 1928, Juhász I. 1968; Klein Ch. 1980; Klein Ch. 1993; Juhász A. 1994; Zach 1998; Zach 1999; Zach 2005; Leppin 2005; informații importante despre orientarea teologică a elitei săsești ne oferă studiile lui Gustav Gündisch despre bibliotecile diferitelor personalități: Gündisch 1973; Gündisch 1994; Gündisch-Nägler 1992; Gündisch 1990; Gündisch 1973a; Gündisch 1977; Gündisch 1981.

² Reforma s-a răspândit spre interiorul provinciei pornind de la Brașov prin Trei Scaune, ajungând în scaunele secuiești. Un centru important pentru răspândirea Reformei atât în Secuime cât și în comitate a fost gimnaziul din Brașov. O altă cale de răspândire a Reformei a fost Partium-ul.

parohială), relațiile cu personalitățile Reformei. Unii autori, ca de exemplu Erich Roth sau Karl Reinerth, au elaborat teza unei Reforme de observanță elvețiană, tezele lor fiind preluate și continuate în lucrări mai recente¹.

Discuția privind profilul teologic al Reformei brașovene este îngreunată de lipsa surselor datorită incendiului din 1689 (care a distrus și interiorul bisericii parohiale, astfel că orice încercare de reconstituire este imposibilă), cercetătorul fiind nevoit să apeleze la izvoarele narative, păstrate doar în copii din secolele XVII-XVIII. Astfel relatările cronicilor nu pot fi coroborate cu alte izvoare².

O altă viziune asupra Reformei din Brașov a fost elaborată pe urmele lui Adolf Schullerus care în lucrarea sa despre evoluția serviciului divin la sași a elaborat teza unei sinteze dintre elemente ale Reformei wittenbergense și elvețiene³.

Oricât de rigide ar fi categoriile cu care operează Erich Roth, argumentația sa, deși în bună parte infirmată de cercetările ulterioare, atrage atenția asupra complexității Reformei la Brașov (și Transilvania).

Pentru o tratare cât mai sistematică a litigiului, mă voi referi la următoarele elemente ale disputei istoriografice:

- a. Formarea teologică a lui Johannes Honterus și relațiile sale reformatorice
- b. Atitudinea față de tradiția pre-reformatorică – spovedania și imaginile

a. Johannes Honterus a studiat la Viena și Cracovia și a trăit un timp la Basel. Această ședere la Basel precum și corespondența cu Heinrich Bullinger, continuatorul lui Zwingli la Zürich, au fost privite de literatura de specialitate drept *dovada* pentru sorgintea elvețiană a Reformei⁴. Honterus a cunoscut la Basel o Reformă urbană în cadrul căreia nu s-a creat o comunitate *ecleziască* reformatorică, ci o comunitate *urbană* reformatorică⁵.

Însă Reforma din Basel a avut caracteristici care o deosebeau atât de Zürich cât mai ales de Geneva: magistratul controla biserica, însă tolera diferitele curente ale Reformei, practicând o „indecizie“ teologică⁶. Basel devine un oraș reformat (de orientare calvină) abia la sfârșitul secolului al XVI-lea, după ce un timp se apropiase de luteranism⁷. Honterus a cunoscut prin urmare mai degrabă un sincretism teologic decât fixarea univocă pe un curs teologic strict, și o Reformă urbană aflată sub controlul magistratului care încerca să medieze între diferitele tabere teologice.

Un alt aspect controversat îl reprezintă corespondența lui Honterus cu reformatorii din Wittenberg și Zürich. O cronologie a corespondenței relevă dificultatea folosirii categoriilor clasice: în 28 august 1543 Bullinger către Honterus; în 12 februarie 1543 Melancthon către Honterus; în februarie 1544 Honterus către reformatorii din Wittenberg; în mai și iunie 1544 îi răspund reformatorii din

¹ Roth E. 1962, pp. 31-35; Reinerth 1979, p. 13, 205; Reinerth 1970, p. 44; cf. Peters 1995, p. 49. De fapt, ideea unei Reforme mai degrabă elvețiene decât wittenberghese este mult mai veche, ea datând din secolul al XIX-lea, primele suspiciuni privind caracterul „neortodox“ al Reformei brașovene existau deja din secolul al XVII-lea.

² Wetter 2004, p. 25.

³ Schullerus 1928, pp. 429-432; cf. Juhász I. 1968, p. 25.

⁴ Netoliczka 1930, p. 11.

⁵ Netoliczka 1930, p. 18; Schullerus 1928, p. 432.

⁶ Bouwsma 1989, pp. 68-70; Binder L. 1979, p. 123.

⁷ Guggisberg 1992, pp. 199-201.

Wittenberg: Luther, Melanchthon și Bugenhagen¹. La acestea se adaugă părerile reformatorilor despre Reforma brașoveană².

Honterus a corespondat în același timp cu Bullinger și Luther, iar ambii reformatori au apreciat Reforma brașoveană³. Mai mult chiar, reformatorii din Wittenberg i-au recomandat prim-preotului Sibiului să-i urmeze pe brașoveni⁴.

Nu se poate deci stabili o afiliere teologică strictă a lui Honterus sau a Reformei brașovene. Ceea ce ne relevă însă scrierile Reformei brașovene este opțiunea pentru o Reformă moderată. În condițiile în care oricare variantă a Reformei ar fi fost considerată la nivelul anilor 1540 de către puterea centrală drept o încercare de răsturnare politică – de aceea interpretarea conform căreia opțiunea lui Honterus și a magistratului brașovean ar fi fost motivată doar de considerente politice⁵, trebuie amendată.

b. Atitudinea față de tradiția pre-reformatorică – spovedania și imaginile

Erich Roth a formulat teza sa despre „elvețiană“ Honterus pornind de la modurile diferite în care a fost abordată problema spovedaniei în cele două scrieri reformatorice, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (1543) – cunoscută și sub denumirea de *Reformationsbüchlein* – și *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen* (1547)⁶, ca și de la dispariția spovedaniei auriculare în Țara Bârsei⁷. Reabilitarea spovedaniei auriculare în *Kirchenordnung*, după ce fusese abolită în *Reformationsbüchlein*, marchează în viziunea lui Erich Roth victoria taberei sibiene, genuin luterane⁸.

Un alt element care îngreunează includerea lui Honterus și a Reformei brașovene într-un curent teologic anume este eliminarea imaginilor din biserica parohială din ordinul magistratului. Pornind de la constatarea că atât teologia lui Luther cât și practica Reformei luterane au fost mai degrabă favorabile imaginii sacre, iar îndepărtarea imaginilor, mai ales dacă s-a întâmplat din ordinul magistratului, caracterizează mai ales Reforma de sorginte elvețiană, îndepărtarea imaginilor din biserica parohială a Brașovului este văzută într-o măsură chiar mai pronunțată decât orice alt element o dovadă pentru sorgintea elvețiană a Reformei brașovene⁹. Pe de-altă parte problema imaginilor a adus la suprafață conflictele latente dintre diferitele curente teologice ca și între Brașov și Sibiu¹⁰. Luând în calcul tensiunile politice dintre cele două orașe, manifestate cu ocazia luptelor pentru tronul Ungariei (1526-1538)¹¹, atunci apartenența teologică a Brașovului putea fi motivată teologico-politic, în opoziție cu Sibiu strict luteran și consecvent pro-habsburgic.

¹ Klein K.K. 1935, p. 250.

² Această corespondență a fost editată. O ediție clasică este Trausch 1865, unde scrisorile se găsesc la pp. 41-43; o ediție mai recentă a acestor scrisori în traducere germană este Binder L. 1996, pp. 247-249.

³ Cf. scrisorile lui Bullinger și Luther către Honterus în: Binder L. 1996, p. 247, 248; Wien 2005, p. 100.

⁴ Dausch 1990, p. 200; Binder L. 1979, p. 130.

⁵ Fata 2000, p. 100.

⁶ Netoliczka 1898, p. 11-29; Binder L. 1996, pp. 95-102. Kirchenordnung=ordonanțe ecleziastice

⁷ Roth E. 1962, p. 109, 112.

⁸ Roth E. 1962, pp. 194-196.

⁹ Roth E. 1962, p. 142; pp. 151-154.

¹⁰ Roth E. 1962, p. 154, 161-162; cf. părerile divergente ale lui Karl Kurt Klein, Klein K.K. 1935, p. 233, 261, 264, 268, 271 și Ulrich Wien, Wien 2005, p. 101

¹¹ Dausch 1990, p. 191.

Însă atitudinea lui Honterus față de moștenirea pre-reformatorică este mai degrabă echivocă, de-a dreptul inconsecventă: rămân deschise problemele liturghiei și a împărtășaniei¹. Astfel ipoteza unui Honterus strict zwinglian sau strict luteran este infirmată chiar de faptul că, spre deosebire de Zwingli, Luther n-a avut o atitudine tranșantă față de moștenirea pre-reformatorică².

Astfel nici dispariția spovedaniei auriculare, nici înlăturarea imaginilor din biserica parohială nu pot fi aduse drept argumente pentru o înregimentare teologică. Evoluția post-reformatorică a spovedaniei a fost extrem de diferențiată chiar și în spațiul luteran, iar Honterus n-a preluat practica elvețiană de recunoaștere deschisă și colectivă a păcatelor³. La Brașov și Sibiu s-au practicat două tipuri diferite ale spovedaniei luterane, iar spovedania n-a supraviețuit în spațiul luteran decât acolo, unde a fost obligatorie⁴. La Brașov spovedania auriculară a fost abolită de Titus Amicinus (1561) și nici n-a mai fost reintrodusă după turnura luterană de după 1615, mai mult, în acele comune rurale din Țara Bârsei, în care mai era practică, a fost abolită definitiv de un campion al ortodoxiei luterane, prim-preotul și decanul Țării Bârsei, Simon Albelius⁵.

Îndepărtarea imaginilor din ordinul magistratului nu ne este de ajutor în chestiunea stabilirii orientării teologice a Reformei brașovene, având în vedere că atitudinea lui Luther ca și a luteranismului în această problemă nu poate fi redusă la iconofilie vs. iconofobie⁶. Chiar și Zwingli a fost inițial mai îngăduitor față de imagini, schimbându-și atitudinea abia pe la 1525, când a încetat să considere imaginile adiaphora⁷.

Înlăturarea imaginilor pare să fi fost caracteristica Reformei timpurii, indiferent de orientarea teologică a acesteia⁸. Îndepărtarea imaginilor din biserica parohială poate fi interpretată diferit – însă important nu este ceea ce s-a îndepărtat, ci ceea ce s-a păstrat, și anume vasele pentru missa luterană⁹.

Problema imaginilor n-a fost însă rezolvată nici ulterior¹⁰. Totuși *Kirchenordnung* stabilește normele pentru păstrarea sau îndepărtarea imaginilor din spațiul sacru: altar-urile laterale, „fabulele pictate și cioplite“ trebuie eliminate, altarul principal rămâne¹¹.

În loc de concluzie: ce fel de Reformă a fost la Brașov?

¹ Binder L. 1996, p. 175.

² Cf. scrierile: Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde (1523) în: WA 12; Formula missae et communionis (1523) în: WA 12; Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts (1526) în: WA 19. Pentru atitudinea reformatorului față de spovedanie și imagini sunt relevante așa-numitele predici de Invocavit, STA, p. 541-542 (imagini), 556-557 (spovedania auriculară). Pentru relația dintre formă și conținut (teologic) în abordarea moștenirii pre-reformatrice precum și rolul acesteia în religiozitate vezi prefața la Deutsche Messe, WA 19, pp. 72-75.

³ Klein Ch. 1980, p. 39; pp.40-41, 46.

⁴ Klein Ch. 1980, p. 51.

⁵ Trausch 1868, p. 16; Bertleff Urkundenbuch, p. 225.

⁶ Pentru atitudinea reformatorilor în privința imaginilor cf. Stirn 1977, pp. 30-43, 44-68; Michalski 1993, p. 6, 8, 15-17, 37, 40, 42.

⁷ Altendorf 1989, pp. 11-13; Stirn 1977, pp. 138-153; Michalski 1993, pp. 51-59.

⁸ Schnitzler 1996, p. 145-146, 148, 163-172; Michalski 1993, p. 83, 86.

⁹ Binder 1979, p. 132; Wetter 2004, pp. 31-32.

¹⁰ Pentru problema imaginilor vezi Szegedi 2006, pp. 163-166.

¹¹ Binder 1996, p. 229.

Ceea ce putem constata cu siguranța este faptul că Reforma brașoveană a fost o Reformă urbană, în desfășurarea căreia au ieșit la iveală conflictele dintre magistratul unui oraș, care de curând își câștigase autonomia, și un decanat cu prerogative episcopale, nu ca adepți sau adversari ai Reformei, ci pentru că aveau concepții diferite despre Reformă¹. Impunerea până la urmă a magistratului care a chemat în funcția de prim-preot un laic, pe Johannes Honterus, nu înseamnă că decanatul Țării Bârsei și-ar fi pierdut autonomia. Modul în care a fost introdusă Reforma conținea însă sămânța conflictelor ulterioare.

Cele două scrieri – *Reformationsbüchlein* și *Kirchenordnung* – sunt diferite, însă ele corespund unor scopuri diferite. Chiar dacă *Kirchenordnung* ar fi fost rezultatul unui compromis², chiar acest fapt dovedește că Reforma la Brașov și în Transilvania nu poate fi încadrată unui curent teologic strict.

Reforma la Brașov a fost o Reformă urbană în sensul realizării unității dintre comunitatea ecleziastică și cea a orașenească – deziderat care în Transilvania nu era legat de vreun curent teologic anume³. Ea a fost realizată de laici de formație umanistă, care au acționat în sensul sacerdoțiului universal luteran și al Reformei înțelese ca reformă a societății în spiritul Reformei elvețiene, încercând să realizeze o sinteză între ele⁴. Pe de altă parte se pune întrebarea, în ce măsură pot fi diferențiate în Europa Central-Răsăriteană curentele teologice, când în țările lor de origine aveau probleme identitare și se aflau în proces de formare confesională⁵? Sinteza „brașoveană” corespunde astfel sincretismului și eclecticismului teologic, tipic pentru Europa Central-Răsăriteană și care a durat până în secolul al XVII-lea⁶. Predominantă era linia wittenbergensă, un luteranism melanchthonian, care însă nu era caracteristic doar Brașovului sau sașilor⁷.

Drumul către identitatea confesională. După moartea lui Valentin Wagner în 1557, în funcția de prim-preot al Brașovului a fost chemat clujeanul Kaspar Helth (Heltai Gáspár). Helth a refuzat. Trei ani la rând parohia a fost administrată de magistrat care a și perceput veniturile parohiei⁸. În 1561 în funcția de prim-preot a fost instalat Titus Amicinus, întors de la studii din Wittenberg, de către judele Brașovului, Johannes Benckner, fără consultarea în prealabil a capitulului Țării Bârsei⁹. Amicinus a slujit doar câteva săptămâni. Prim-preotul a fost suspectat de sacramentarianism și cercetat de către capitolu. Somat să revoce, a preferat să părăsească orașul¹⁰.

În timpul verificării lui Amicinus s-a constatat, că orientarea teologică reprezentată de el și numită sacramentarianism, are mulți adepți în Țara Bârsei și pe

¹ Dausch 1990, p. 197; pp. 199-200.

² Roth E. 1962, pp. 194-196.

³ Müller A. 2000, p. XVI, XXX.; cf. Brecht 1980, pp. 1-3.

⁴ Wien 2005, p. 99.

⁵ Brecht 1980, p. 1-3; Dingel 1996, pp. 16-34.

⁶ Eberhard 1999, p. 94; cf. Binder L. 1990, p. 52.

⁷ Binder L., p. 50.

⁸ Benckner 1904, p. 182.

⁹ “iuxta arbitrium d. Joh. Benckneri et senatus Coron. inconsulto domino decano et dominis capituli ecclesiae Coron.,” Acta Capituli, p. 4.

¹⁰ “mota sunt certamina de venerabili coena Domini, propter certas suspiciones diligentius quaesitus et examinatus est Titus, num etiam stare velit a confessione harum ecclesiarum de coena Domini contra adversarios sacramentarios [...]” Acta Cap. Barc. p. 5; cf. Miles 1670, p. 77.

Pământul Crăiesc¹. Astfel, scandalul teologico-politic din Brașov a dezvăluit o criză care a dus la noi confruntări în cadrul protestantismului ardelean.

Sinodul de la Cluj din 1557, la care reprezentanții celor trei superintendențuri luterane ajunseseră la un consens teologic numit *Consensus doctrinae de sacramentis Christi*², a fost ultima ocazie în care s-a manifestat unitatea mișcării reformatorice. Pasul următor spre scindarea mișcării reformatorice și impunerea orientării reformate (elvețiene) a fost sinodul de la Tg. Mureș al clerului maghiar din 1559, unde majoritatea participanților au adoptat teologia lui Bullinger.

La sinodul din Mediaș din 1560 cele două părți, numite în actele sinodale „pastores Saxonicarum“ și „ministres Clausenburgenses“, și-au expus tezele, formulând pentru prima oară diferențele dogmatice în cristologie și euharistie³. Deoarece sinodul a adâncit și mai mult scindarea, principele a intervenit și a convocat printr-o hotărâre a Dietei un nou sinod la Mediaș pentru anul următor. Tezele părților aflate în dispută au fost trimise spre verificare universităților germane. Sinodul de la Aiud din 1564 a desăvârșit ruptura în protestantismul ardelean prin formarea unei biserici reformate (de orientare elvețiană).

Activitatea lui Titus Amicinus s-a desfășurat deci într-o perioadă de dispute în jurul cristologiei și euharistiei care au dinamizat unitatea Reformei și au dus în același timp la diferențe în cadrul fiecărui curent⁴. Este perioada care poate fi numită formarea confesională⁵. Sinoadele arată, atît în procesele lor verbale cît și în intenția convocării lor, că scindarea curentelor reformatorice nu a fost intenționată, ci,

¹ „Interea divulgatur in urbe Coron. pastorem non tantum Barciae sed etiam totius Transilvaniae ecclesiarum Saxonicarum“, Acta Capituli, p. 5

² Semnatarii acestui document au fost: „M. Sebastianus Boldius, pastor ecclesiae Böltekiensis ac superintendens in inferiori Pannonia; Matthias Heblerus, pastor ecclesiae Cibiniensis ac superintendens nationis Saxonicae in Transsilvania; Franciscus Davidis, pastor ecclesiae Claudiopolitanae ac superintendens ecclesiarum Christi nationis Hungaricae in Transsilvania; Casparus Heltus, senior ecclesiae Claudiopolitanae; Michael Deretskeynus, ecclesiastes Claudiopolitanus; Nicolaus Fabritius, pastor ecclesiae in Insula Christiana ac decanus capituli Cibiniensis; Franciscus Saliceus, pastor ecclesiae dei BIRTHALBENSIS; Matthias Glatzius, pastor ecclesiae Richinensis, nomine [...] reliquorum fratrum duarum sedium et capituli Megyensis subscripserunt; Matthias, pastor ecclesiae dei Latinae superioris ac decanus capituli BISTRICIENSIS; Albertus Draconites, pastor ecclesiae BISTRICIENSIS; Adamus Pomarius, pastor ecclesiae dei Heydendorffensis; Christianus Pomarius, pastor ecclesiae dei Lechnitziensis; Petrus Ludovicus, pastor ecclesiae dei in Magno Demetrio; Laurentius Kleyn, pastor ecclesiae dei in Szolna; Christianus Costius, pastor ecclesiae Christi in Sabeso, nomine [...] reliquorum fratrum nomine totius districtus subscripsit; Stephanus, pastor ecclesiae dei in Alwintz; Michael Horvathi, pastor ecclesiae dei in Hadad ac archidiaconus Szilagiensis; Emericus Chanadinus, pastor ecclesiae dei in Erdöd; Dionysius Alesius, pastor ecclesiae dei in Fenes ac decanus capituli Gyalienensis; Ambrosius Macerius, pastor ecclesiae Enyediensis, archidiaconus Kükeliensis; Johannes Hunyadinus, pastor ecclesiae dei in Theremi, archidiaconus Siculiensis; Johannes Bozzasi, ejusdem loci pastor et archidiaconus Szolnokiensis; Albertus Mocus, pastor ecclesiae dei in Borsa, archidiaconus comitatus Doboka; Johannes Jeggenei, pastor civitatis Thordensis ac ejusdem comitatus archidiaconus; Michael Nagyfalui, pastor ecclesiae dei Hunyadiensis ac archidiaconus districtus Kalotta“ în: Teutsch G.D. 1883, p. 19.

³ Teutsch G.D. 1883, pp. 25-28.

⁴ Privitor la unitatea Reformei vezi: Hamm, Moeller, Wendebourg 1995, p. 32, 34, 40, pp.42-45, 50, 52, 57, 58, pp. 62-63, 75-127, 131, 133; Bod 1888, p. 394.

⁵ Eberhard 1999, p. 89; Schilling 1988, p. 14-15.

dimpotrivă, convocarea sinoadelor era motivată de căutarea unui consens, în care însă fiecare parte considera că deține monopolul adevărului unic și indivizibil¹.

Identitățile confesionale au fost în consecință fluide, mai ales că în Transilvania Reforma a fost preocupată mai mult de reorganizarea vieții ecleziastice decât de o „formulare unitară a mărturisirii de credință”². Referirea la Wittenberg, la scrierile lui Luther și mai ales Melanchthon ca normă doctrinară nu formau un fundament univoc pentru o delimitare teologică, deoarece și reformații se refereau la ele³.

Ca fundament pentru formarea unei identități teologice care să continue moștenirea lui Honterus într-o direcție teologică anume a funcționat *Kirchenordnung* din 1547. Ea nu conținea linii directoare dogmatice, dar în problema euharistică era mai aproape de Wittenberg decât de Elveția. În această „fază a fluctuației și eclecticismului”⁴ doctrina euharistică și cristologia au devenit caracteristicile care au delimitat curentele Reformei.

În Liturghierul din 1547⁵ formula de împărtășire sună astfel: „Trupul domnului Iisus Hristos, care a murit pentru tine, să te întărească și să te păstreze în credință pentru viața veșnică. / Sîngele domnului nostru iubit Iisus Hristos, vărsat pentru păcatul tău, să te întărească și să te păstreze în credință pentru viața veșnică.”⁶

Această formulă era deschisă din punct de vedere teologic, fiind compatibilă atît cu articolul despre împărtășanie al Confesiunii Augustane⁷ cît și cu confesiunile ulterioare ale reformaților, care au respins atît prezența reală cît și interpretarea simbolică⁸. Textul își are originea în teologia lui Melanchthon, așa cum teologul însuși a exprimat-o într-o scrisoare din 1558 către teologii ardeleni: „Fiul lui Dumnezeu este prezent cu adevărat și în substanță (Vere et substantialiter adesse)”⁹.

Sinodul din 1560 a clarificat pozițiile în sensul că aici reprezentanții ambelor curente și-au formulat tranșant punctul lor de vedere în legătura cu euharistia. Deosebirile dintre cele două poziții sînt la prima vedere minime și foarte greu de înțeles pentru neteologi, pentru că nu este vorba despre două puncte de vedere total opuse, de prezența corporală vs. acțiune simbolică, ci de interpretarea naturii prezenței în împărtășanie și a uzului euharistiei. Ambele părți pornesc de la primirea

¹ Privitor la monopolul adevărului ca parte a identității confesionale vezi Reinhard 1995, p. 426-428.

² Binder 1990, p. 52.

³ Teutsch F. 1921, p. 284.

⁴ Eberhard 1999, p. 90.

⁵ Agende 1547, nepaginat.

⁶ Agende 1547; Teutsch F. 1921, p. 479, nota. 1.

⁷ Mărturisire de credință prezentată în 1530 împăratului Carol V. la Augsburg (Augusta Vindelicorum). Ca sinteză doctrinară și disciplinară a mișcării reformatoare a fost recunoscută de acele biserici care ulterior au devenit luterane, nefiind recunoscută de curentul elvețian al Reformei. Inițial a fost recunoscută și de Calvin. În 1540 Philipp Melanchthon, autorul Augustanei, a adus modificări în articolele privind euharistia, cristologia și liberul arbitru. Această variantă este numită *Confessio Augustana Variata*, spre deosebire de cea din 1530 numită și *Confessio Augustana Invariata*. Articolul despre împărtășanie: „daß wahrer Leib und Blut Christi wahrhaftiglich unter der Gestalt des Brotes und Weins im Abendmahl gegenwärtig sei und da ausgeteilt und genommen werde [...] / [...] quod corpus et sanguis Christi vere adsint et distribuantur vescentibus in coena Domini [...]” în: *Bekennnisschriften*, p. 64

⁸ cf. *Synodus pastorum Saxoniorum anno 1560 Medjesini, die 10. Januarii celebrata. Antitheses ministrorum Clausenburgensium* în: Teutsch G.D. 1883, p. 28.

⁹ Schwarz 1855, p. 265.

„adevăratului trup și sînge al lui Hristos“. Deosebirea constă în nuanțarea susținută de poziția „clujeană“, care accentuează dublul uz al sacramentului: fizic, prin care sînt consumate elementele terestre (pîinea și vinul), și spiritual, de care beneficiază doar credincioșii, și care constă în primirea trupului și sîngelui lui Hristos prin credință¹. Aceste nuanțe au format punctul de pornire al noilor dispute.

În februarie 1561 a avut loc la Mediaș un sinod comun al clericilor sași și unguri, la care episcopul sas Matthias Hebler a citit o mărturisire de credință în germană inspirată de teologia lui Tileman Heshusius². Rezultatele disputelor teologice au fost sintetizate tranșant și pătrunzător și traduse pentru neteologi. Confesiunea respinge nu doar punctul de vedere al lui Zwingli, ci și atitudinea mai nuanțată a lui Calvin.

Dacă la Rusaliile din 1561, cînd Amicinus și-a ținut prima predică în biserica parohială din Brașov, n-a existat încă un sistem teologic elaborat, au existat în schimb repere pe baza cărora putea fi verificată ortodoxia sau heterodoxia clericilor. Astfel concepția euharistică a lui Amicinus putea fi judecată pornind de la rezultatele disputelor sinodale.

Scandalul legat de Amicinus a dezvăluit, cum am mai amintit deja, și deosebirile din cadrul clerului săsesc. Prim-preotul Brașovului pare să fi fost doar un reprezentant deosebit de expus al disidenților teologici. Astfel Amicinus era văzut ca un cal troian al sacramentarianismului care se răspîndise pe seama curentului wittenbergens în comunitățile maghiare și secuiești, dar și un exponent al nesiguranței propriei biserici aflată în căutarea identității.

O mărturisire de credință propriu-zisă și care să fie obligatorie a apărut doar ca urmare a presiunii externe. După ce în anii 1560 s-a răspîndit mai întîi Reforma elvețiană, apoi pe seama ei antitrinitarianismul, din 1571 situația politică și religioasă s-a schimbat. După moartea lui Ioan Sigismund, care a dus o politică religioasă fățiș protestantă și a sprijinit în ultimii săi ani de domnie antitrinitarianismul, a fost ales ca voievod catolic Ștefan Báthory. Báthory a dus o politică de restaurație catolică, fără a încerca însă să restabilească situația de dinainte de Reformă, și a obligat bisericile protestante să-și înscrie libertatea lor de propovăduire într-un cadru confesional. A susținut biserica de orientare wittenbergensă și elvețiană și a limitat antitrinitarianismul. În 1571 a introdus cenzura, în primul rînd împotriva antitrinitarienilor³.

Báthory a convocat în 1571 două sinoade la Mediaș la care au participat clerici sași și unguri, care au rămas luterani, aceștia din urmă fiind conduși de Dionysius Alesius. Participanții au semnat Confesiunea Augustană și Apologia⁴. În 1572 Báthory a convocat sinodul din nou, de data aceasta pentru a alege episcopul. La sinod a fost formulată o confesiune pe baza Augustanei, *Formula pii consensus*⁵.

Numită de Friedrich Teutsch o „interpretare blîndă a Augustanei“⁶, *Formula pii consensus* a fundamentat orientarea spre teologia lui Melanchthon. Ștefan Báthory a

¹ Teutsch G.D. 1883, pp. 25-28.

² „Synodus pastorum Saxoniorum et quorundam Hungarorum“, Teutsch G.D. 1883, p. 39, pp. 59-68.

³ Binder L. 1976, p. 129; Zach 1999, p. 375.

⁴ Teutsch F. 1921., p. 288

⁵ Teutsch F. 1921, p. 289

⁶ Teutsch F. 1921, p. 296.

confirmat valabilitatea exclusivă a Augustanei pe Pământul Crăiesc¹. Această hotărâre princiară poate fi văzută ca pendant al legii inovației². Nu doar articolele juridico-politice ale Diplomei andreene, ci și Confesiunea Augustană hotărau de acum încolo statutul juridic și identitatea națiunii săsești.

Acceptarea *Formulei pii consensus* și obligativitatea Augustanei nu însemnau însă sfârșitul disputelor doctrinare. Chiar teologia lui Melanchthon, pe care a biserica săsească a adoptat-o, era îndeajuns de deschisă pentru a provoca dispute. Dacă desemnăm însă biserica sașilor ca fiind luterană, nu clarificăm mai mult situația, avînd în vedere că între 1550-1580 au avut loc în cadrul luteranismului controverse foarte vehemente³. Luteranismul însuși a fost foarte diversificat și era format de fapt din mai multe școli teologice care se combăteau reciproc⁴.

Cearta în jurul moștenirii lui Luther și compatibilitatea ei cu teologia lui Melanchthon (de după 1537)⁵ a cuprins și Transilvania, mai ales după redactarea așa numitei *Formula Concordiae*⁶ (1577). Deși *Formula Concordiae* nu a fost recunoscută niciodată ca document oficial al bisericii săsești, cei care au respins-o erau numiți cripto-calviniști sau filipiști⁷.

„Cripto-calvinismul“ a fost o etichetare din partea adversarilor care se considerau a fi singurii moștenitori legitimi ai teologiei lui Luther și care au fost numiți în Imperiul Romano-German „gnesioluterani“⁸. Ambele orientări au fost, cel puțin la începuturile lor, curente ale teologiei wittenbergense. Ele au fost reprezentate de discipolii lui Melanchthon, dar care au avut atitudini diferite față de teologia lui Philipp Melanchthon: una restrictivă, care nu recunoștea decît scrierile de pînă la 1537 (gnesioluteranii) și una mai largă, care a declarat canonicitatea inclusiv a scrierilor tîrzii (de după 1540).

Când *Formula pii consensus* a fost redactată și împusă, în Transilvania nu izbucnise încă cearta în jurul „adevăratei Augustane“. Ștefan Báthory vorbește despre „Augustanam ut vocant confessionem“, iar în 1613 în jurămîntul de hirotonire apare „doctrinam Evangelii, cujus summa comprehensa est in Augustana Confessione“⁹.

¹ Teutsch G.D. 1862, pp.207-209

² „În ceea ce privește chestiunea religioasă, [rămâne în vigoare] hotărârea luată în vremea răposatului principe (i.e. Ioan Sigismund), ca potrivit hotărârilor luate atunci nimeni să nu sufere din cauza religiei; Dieta a hotărât să rămână în acea stare și putere. Acolo însă, unde s-ar inova ceva în afara hotărârii [dietale] în cele ce privesc religia, [...] și dacă asemenea inovatori ar avea altă religie decît cea în care s-au aflat pe timpul domnului nostru răposat; iar dacă s-ar găsi într-o religie diferită și cu înnoiri, atunci Alteța Sa să-i excomunică“, Dieta de la Turda 1572, în: Teutsch G.D. 1862, p. 96-97; înnoirea legii inovației: Dieta de la Cluj (ianuarie) 1573, (mai) 1573; Bistrița 1576 în: EOE II., pag. 534, 540, 577; Turda (octombrie) 1577 în: EOE III., p. 122.

³ Sparr 1992, pp. 56-72.

⁴ Sparr 1992, p. 58; cf. Dingel 1996, pp. 16-34.

⁵ Cf. Acta 1707, p. 4.

⁶ Formula Concordiae (Konkordienformel) = sinteză a luteranismului ortodox pe baza interpretării stricte a Augustanei din 1530.

⁷ Teutsch F. 1925,, p. V; cf. „1601. Hoc tempore pastorate officio functus est reverendus vir dominus Simon Massa, cryptocalvinismi errore infectus est libro concordiae inimicus [...] 1605. die 8 Novembris obiit vir plurime reverendus dominus Simon Massa, ecclesiae Coronensis pastor meritissimus per annos 14 preter propter. Philippismi suspectus fuit“, Ziegler 1909, p. 107.

⁸ Acest termen nu apare însă în niciun document din Transilvania.

⁹ Formula 1613, p.51.

Abia la sinodul din 1615 este menționată „Confessio Augustana, primaeva, immutata et pura”¹ și ridicată la rang de normă. Menționarea Augustanei fără nici o precizare a variantei (1530 sau 1540) acordă *Formulei pii consensus* forță integratoare. Ea a fost formulată nu doar în numele comunităților săsești, ci și a celor maghiare „ortodoxe”². *Formula pii consensus* este o confesiune a bisericii săsești, dar care tindea în același timp și dincolo de comunitatea politico-juridică. Criteriul apartenenței este dreapta credință, pentru că și teologia mediatoare a lui Melanchthon se considera ortodoxă.

Articolul referitor la euharistie conține condamnarea și respingerea atât a concepției catolice cât și a celei sacramentariene³. Articolul despre euharistie al Augustanei este interpretat astfel: Hristos este prezent în euharistie, pâinea și vinul sînt simboluri externe, sub a căror înfățișare se împart adevăratul și substanțialul trup și sînge al lui Hristos, spre iertarea păcatelor, întărirea credinței și pentru a-i deosebi pe adevărații membrii ai bisericii de cei necredincioși⁴.

Articolul confirmă prezența reală a lui Hristos, dar nuanțează într-o direcție mai degrabă reformată, prin interpretarea elementelor ca simboluri, prin care trupul și sîngele sînt împărțite și primite în mod substanțial. Uzul corporal al împărtășaniei, *manducatio oralis*, ca și primirea ei de către cei nedemni, care în 1560 au fost printre caracteristicile curentului luteran, au fost eliminate.

Astfel articolul despre împărtășanie al *Formulei pii consensus* stă în tradiția luterană, dar interpretată în sensul unei teologii mediatoare. Articolul se distanțează de concepția euharistică propriu-zis reformată, dar lasă loc apropierii de aceasta. În același timp s-au trasat limitele care nu puteau fi depășite fără a părăsi fundamentul doctrinar al Augustanei și care asigura legalitatea bisericii săsești.

Teologia mediatoare a devenit linia dogmatică oficială a bisericii. La sinodul din 1578 au fost sintetizate articolele de credință elaborate pînă atunci. Articolul despre împărtășanie trece dincolo de concepția dogmatică a anului 1572; ca și *Formula pii consensus* condamnă atât concepția catolică cât și cea reformată, fără a prelua însă în totalitate interpretarea luterană. Prezența reală este confirmată, dar redusă la un minim generator de consens. Articolul este mai apropiat de concepția reformată din 1560 decît de cea luterană.

¹ “Confessione Augustana, primaeva, immutata et pura”, Articuli Synodi 1615, p. XXCV (83).

² Teutsch G.D. 1862, p. 143.

³ “Damnamus autem [...] multa tetra idola, abusus et superstitiones, quibus coena domini a papistis contaminata est, dum coena domini in horrendam idololatriam convertunt, et fingunt panem consecratum transformati et mutari, et mutilant sacramentum laicis adimendo alteram partem. [...] Est igitur detestanda idololatria, quod papistae panem consecratum circumgestant extra usum et adorandum proponunt [...] Nec minus tetra sunt, et in Christi sacrificium contumeliosa missarum spectacula et novationes et alii idololatri, quibus Christum offerunt pro vivis et mortuis. Improbamus etiam anabaptistarum et sacramentariorum errores, qui negant veram corporis et sanguinis Christi praesentiam in coena et fingunt, panem et vinum tantum nuda esse symbola absentis corporis et sanguinis Christi, ac verba filii dei transformant in figuratas locutiones, inde alium sensum elicientes, a verbis Christi peregrinum.”, Teutsch G.D. 1862, pp. 159-160.

⁴ “De sacra coena domini firmiter credimus, cum administratur legitime, sicut a Christo instituta est, vere Christum praesentem esse, ac distributis et acceptis externis symbolis, pane et vino, distribui et sumi verum et substantiale corpus et sanguinem domini nostri Jesu Christi in hunc finem, ut promissio de remissione peccatorum singulis applicetur, et fides in sumentibus confirmetur, et membrae verae ecclesiae dei ab impiis discernantur.”, Teutsch G.D. 1862., p. 159.

Sinoadele din 1580 și 1585 au consolidat orientarea spre teologia lui Melanchthon prin condamnarea doctrinei ubicuității și adoptarea *Corpus Doctrinae Philippicum*¹ ca scriere canonică. Lucrările sinodului din 1580 și mai ales cuvântarea lui Christian Schesäus, *Historia repurgatae doctrinae coelestis in Transsilvania et vicina Hungaria*, arată însă că linia teologică stabilită în 1578 a fost împărtășită de mulți teologi, dar nu de toți, drept care episcopul a trebuit să preia rolul de mediator între diferitele curente.

Un incident petrecut la Brașov în 1585 dezvăluie tensiunile dintre diferitele curente teologice, respectiv amploarea și ecoul acestora în societate. Este vorba de conflictul care au izbucnit între diaconul Daniel Reipchius pe de-o parte, și medicul și teologul Laurentius Kertzius, susținut de teologii Petrus Bogner (prim-preot între 1578-1591), Georg Melas și Simon Massa pe de altă parte. Daniel Reipchius a fost adept al luteranismului concordist, în timp ce Kertzius, Bogner și Massa au reprezentat teologia lui Melanchthon.

În 1585, Reipchius a expus public doctrina ubicuității ajungând la conflict cu Bogner și Kertzius. Cearta a degenerat când mulțimea adunată a aruncat cu pietre în Kertzius. Doar intervenția lui Reipchius a liniștit mulțimea². Conflictul a fost soluționat de sinod, unde Reipchius a fost citat în urma denunțului lui Bogner³. Reipchius și-a revocat părerea și s-a împăcat cu episcopul⁴. Cu toate acestea la întoarcere a fost suspendat din funcție de către capitol. După o a doua verificare de către episcopul Unglerus și datorită susținerii de către Matthias Fronius, membru al Sfatului, a fost reinstalat în funcție în aplauzele mulțimii⁵.

Teologia lui Melanchthon a devenit după 1578 linia teologică predominantă și obligatorie. Ea a fost împărtășită de mulți clerici care făceau parte din elita intelectuală a națiunii săsești. Orientarea teologică a episcopului Unglerus este însă mai greu de încadrat într-un curent teologic strict. Deși sinoadele din 1578, 1580 și 1585 au avut loc sub păstoria sa, articolul despre împărtășanie din 1595 arată că Unglerus a căutat mai degrabă o cale de mijloc între teologia mediatoare care tindea spre teologia reformată și luteranismul de factură concordistă. Articolul rămâne pe linia stabilită de *Formula pii consensus*, fără însă a continua evoluția începută în 1578⁶. Articolul este mai aproape de interpretarea luterană decât de cele propriu-zis filipiste adoptate între 1572-1590.

Urmașul lui Lukas Unglerus, Matthias Schiffbaumer (1601-1611), a continuat în schimb evoluția inaugurată de sinodul din 1578 și a desăvârșit-o. Spre deosebire de Simon Massa sau Petrus Bogner, Schiffbaumer a fost acuzat nu de cripto-calvinism,

¹ Sinteza teologiei melanchthoniene

² Haner 1694, pp. 305-306; cf. Acta Capituli, pp. 233-234.

³ Teutsch G.D. 1883, p. 254.

⁴ Teutsch G.D. 1883, pp. 254-255.

⁵ Acta Capituli, p. 234; cf. Jekeli 1978, p. 32.

⁶ "quod in legitimo usu coenae dominicae, quae hic in terris peragitur, juxta ipsius institutionem, sumpto pane et calice benedicto, manducando et bibendo, nos simul sumere verum corpus Christi, in mortem pro nobis traditum, et sanguinem ipsius, pro nostris peccatis effusum.", Teutsch G.D. 1862, S. 273.

ci de calvinism și suspectat de o intenția unei posibile fuziuni cu reformații¹. Biblioteca sa dovedește în orice caz o mare apropiere de teologia calvinistă².

Articolele despre împărtașanie din 1605 și 1607 confirmă aceste presupuneri. Primul articol al sinodului din 1605, *De doctrina*, afirmă că pe plan doctrinar rămân valabile hotărârile din 1578 și că ele nu pot fi nici schimbate, nici modificate³. Augustana este menționată doar ca normă⁴. Articolul despre împărtașanie se reduce la un avertisment față de interpretarea ubicuistă sau sacramentariană⁵.

Sinodul din 1607 a adus la suprafață, prin desfășurarea sa, contradicțiile din cadrul bisericii. Dacă în 1580 și 1585 criptocalviniștii au reprezentat, cel puțin ca pondere „politică“, majoritatea, atunci în 1607 asistăm la o situație schimbată. Sinodul a recunoscut ca normă Augustana din 1530, iar ca interpretările ei valabile articolele din 1578 și 1595⁶. Schiffbaumer intervine împreună cu Caspar Flechtner și Simon Paulinus schimbând articolele astfel, încât deciziile din 1578 și 1605 sînt declarate fundamente doctrinare, în schimb cele din 1595 sînt respinse cu vehemență⁷. Articolul despre euharistie din 1607 este lapidar: articolul din 1590 despre împărtașirea adevăratului trup și sînge rămîne în vigoare⁸.

Această apropiere față de teologia reformată împreună cu respectarea, cel puțin ca intenție, a Augustanei, a fost în același timp punctul culminant și sfîrșitul unei evoluții, care s-a terminat odată cu moartea lui Schiffbaumer.

Moartea episcopului a avut loc într-o epocă total diferită de cea a anilor în care s-a format identitatea confesională. Principii dinastiei Báthory au dus o politică de restaurație catolică, fără a periclita însă sistemul politic și confesional. Restaurarea

¹ „Nec tamen praecaveri poterat, quin lupo Grex comitteretur, nam cum Calvinianis colludens Schiffbaumerus varios Articulos in Conventu Anni 1607 condebat, eosque obtudere Ecclesiis nitebatur“, Haner 1694, p. 311; din perspectivă reformată: „Superintendentem sibi proposuerant Ecclesiae Matthiam Schiffbaumerum anno 1601, qui concordiam et unionem cum Reformatis exercebat. Hic articulos quosdam condidit, quos in synodo anno 1607 confirmatos fratribus reliquit, vita et officio valedicens a. 1611“, Bod 1890, pp. 297-298.

² Gündisch 1977, pp. 469-472.

³ „Statuimus & decrevimus Articulos de praecipuis Christianae Religionis Capitibus, ab Universitate in Synodo Mediensi A. 1578 conclusos et approbatos, deinceps et in Ecclesiis nostris firmiter retineandos esse, nec quicquamque vel iis innovandum, vel immutandum“, Acta Kolbius, p. 127 (în continuare: Kolbius, Acta synodorum).

⁴ „ad normam A.C. compositi“, Acta Kolbius, p. 127.

⁵ „Cavetur m. pia severitate, ne quis propter negatam carnis Christi omnipraesentiam, et diffusam illam Ubiquitatem, Sacramentarius quovis modo et loco proclametur: Siquidem vera Corporis Christi in Sua Coena praesentia alto nititur fundamento, Verbo scilicet, Promissione & Ordinate ipsius, quam praetentiam firmiter credimus & asserimus, ac secus docentem improbamus.“, Acta Kolbius, p. 128.

⁶ „Augustanam Confessionem Carolo V. Augustae exhibitam A 1530 ut orthodoxam et Verbo dei scripto consentaneam, in quam in prima ordinatione nostri Ministerii fidem dedimus, retinemus, et profiteamur et defendimus firmiter. Ad quas referimus etiam Articulos nostrarum Ecclesiarum, aliquoties repetitos, utpote Anno 1578 et A 1595.“, Acta Kolbius, p. 129.

⁷ „Articuli Synodi 1607 d. 13 Novembr. Medgyeschinum in S. Sancta Unione congregata, ex collatione Tabulorum ordinationem Notariorum Dn. Casparis Flechneri & D. Simonis Paulini Pastorum excerptis, et in sequentem ordinem redacti: studio et opera Matthiae Schiffbaumeri Superintendentis [...]“, Acta Kolbius, p. 130; „Quod Articulos A. 1595 Mediae propositos respicit [...] exhorremus autem dogma [...]“, Compendium Scharsius, p. 52; cf. Jekeli 1978, p. 41.

⁸ „Retinemus Articulum ejusdem Synodi (1590) [...] distributionem v. corporis & sanguinis Dominici“, Acta Kolbius, p. 134.

catolică însemna mai degrabă asigurarea supraviețuirii bisericii catolice decât impunerea ei ca biserică dominantă sau chiar ca singura confesiune recunoscută.

Cînd Schiffbaumer a devenit episcop, Transilvania trecea printr-o perioadă foarte dificilă, în care sistemul politic și confesional a fost zguduit de conflicte militare (războiul de 15 ani). Atît domnia Báthoreștilor catolici și chiar și domnia lui Mihai Viteazul și a lui Basta au permis o teologie mediatoare chiar în timpul în care recatolizarea activă devenise un pericol real. Atîta timp cît biserica rămînea pe fundamentul Augustanei, nu exista pentru ea pericolul desființării. Și chiar dacă s-ar fi întîmplat, atunci pentru simplul fapt că era o biserică protestantă și nu pentru că s-ar fi depărtat de Augustana.

Domnia scurtă a primului principe reformat, Ștefan Bocskai, a adus cu sine o relaxare politică, inclusiv pentru națiunea săsească, care era profund dezamăgită de Habsburgi. Națiunea săsească s-a alăturat după o scurtă ezitare lui Bocskai, care s-a dovedit a fi un apărător al protestantismului. Deoarece Bocskai nu s-a amestecat în problemele bisericii de Confesiune Augustană, tendințele calvinizante ale lui Schiffbaumer nu aveau nuanțe politice.

Situația s-a schimbat însă odată cu venirea la putere a lui Gabriel Báthory. Spre deosebire de predecesorii săi a descondiderat regimul de stări al Transilvaniei. Cucerirea Sibiului și transformarea orașului în reședință princiară (1610) a lăsat o amintire traumatizantă și care putea fi interpretată ca o răzbunare împotriva națiunii săsești¹. Dar cucerirea centrului politic al națiunii săsești a fost în contextul scurtei cariere politice a principelui apogeul unei politici diletante cu tendințe absolutiste sau mai degrabă despotice², pentru că înaintea cuceririi Sibiului Báthory încălcase privilegiile Clujului și luase măsuri împotriva catolicilor și unitarienilor, ambele fiind religii recepte³.

Spre deosebire de atitudinea sa față de biserica unitariană, Gabriel Báthory n-a luat măsuri împotriva bisericii de Confesiune Augustană. Însă odată cu cucerirea Sibiului orașul n-a pierdut doar libertățile urbane, ci – datorită expulzării populației – a încetat să mai fie pentru patru ani un oraș luteran. Deși în izvoarele contemporane nu se amintește confesiunea principelui, totuși nu era lipsit de importanță din punct de vedere confesional și politic, că atacul împotriva fundamentelor regimului de stări a venit din partea unui principe reformat (sau care era considerat ca atare).

Moartea lui Gabriel Báthory în 1613 și numirea lui Gabriel Bethlen ca principe au fost percepute ca o imensă ușurare și sărbătorite cu fast⁴. Noul principe a promis eliberarea Sibiului, cu condiția să poată sta în oraș peste iarnă (deoarece Alba Iulia era în ruine). Din acest motiv atitudinea națiunii săsești față de noul principe era marcată la început atît de speranță cît și de neîncredere⁵. *Uniunea* din 1613 este expresia acestei atitudini rezervate, chiar neîncrezătoare față de puterea centrală.

¹ Cea mai cunoscută descriere a Sibiului ocupat de Gabriel Báthory este cea a lui Georg Kraus, Kraus 1965, p. 10, 37.

² Péter 1989, p. 228; Arens 2001, p. 132.

³ Juhász I. 1947, p. 34.

⁴ Banfi 1909, p. 430; Hegyes 1909, p. 481.

⁵ Sutoris 1903, p. 36; Banfi 1909, p. 430; Paulinus 1909, strofa 136, strofa 135, p. 615-616; Gockesch 1915, p. 12.

Idea de bază a acestei *Uniuni* este de o importanță fundamentală pentru înțelegerea evoluției dogmatice a bisericii de Confesiune Augustană: „vom încerca pe toate căile [...] să apărăm libertățile de aur, privilegiile, cutumele, rînduialile bune și folositoare [...] pe care le-am moștenit din strămoși [...] promitem și jurăm solemn să rămînem la adevărata noastră Confesiune Augustană, care este fundamentată pe sfințele scrieri apostolice și profetice [...]”¹. Restabilirea și apărarea libertății națiunii săsești este legată de stricta observanță a Confesiunii Augustane. *Uniunea* din 1613 ilustrează astfel o temă clasică a culturii politice premoderne, în care apărarea libertăților de stare însemna păstrarea confesiunii, o delimitare dintre ele nefiind posibilă – lupta politică era legitimată religios, iar religia era o chestiune politică².

Sinodul de la Mediaș din 1615 a devenit cunoscut datorită disputei dintre Petrus Besodner și Simon Paulinus. Cearta teologică avea însă o puternică încărcătură politică. Petrus Besodner, prim-preotul Sibiului, era reprezentantul ortodoxiei luterane. Simon Paulinus, prim-preotul Sighișoarei, a reprezentat o linie teologică, pe care o putem considera calvinistă: spre deosebire de cripto-calvinistii clasici a reprezentat nu doar o interpretare minimalistă a Augustanei, ci folosea literatură calvinistă, cum ar fi catehismul lui Ursinus, psaltirea reformată (Lobwasser)³ ca și formula reformată a împărtășaniei⁴. Paulinus era doar formal membru al bisericii de Confesiune Augustană, ceea ce era valabil și pentru mulți alți clerici. Pe de altă parte, Paulinus era susținut de David Weyrauch, judele regal din Rupea, care, deși a semnat *Uniunea*, era considerat un „colaboraționist”⁵. Besodner în schimb era purtătorul de cuvînt al *Uniunii*⁶.

Sinodul a verificat fundamentul doctrinar al bisericii, stabilind totodată norma potrivit căreia se putea măsura dreapta credință. Desigur, sinoadele cripto-calviniste n-au susținut nici ele relativismul teologic. Ele au condamnat părerile divergente, delimitîndu-se de catolici, sacramentarieni și antitrinitarieni și interziceau orice contact cu antitrinitarieni și catolicii⁷. La fel de vehement au condamnat doctrina ubicuității. Așa cum a dovedit-o suspendarea temporară a lui Daniel Reipchius, cripto-calvinistii nu erau dispuși să-i tolereze pe disidenți.

¹ Album Oltardianum, pp. 41-42.

² Schilling 1981, p. 26, 145, pp. 258-259, 283, 284, 286, 372.

³ Psaltirea lui Lobwasser era de fapt o lucrare luterană, dar a fost folosită exclusiv de comunitățile calvine din spațiul germanofon, devenind o marcă identitară a calvinismului german.

⁴ Teutsch F. 1921, p. 458.

⁵ Îl adăpostise pe Gabriel Báthory iar drept mulțumire acesta l-a numit comitele sașilor, Kraus 1862, p. 14.

⁶ Binder L. 1990, p. 55.

⁷ Privitor la atitudinea criptocalvinistilor față de teologii de la Zürich, antitrinitarieni și calvinisti cf. Koch 1988, p. 71-72; „Scholastici revocentur ex scholis Claudiopolitanis cum edicto publico et poenae constitutione, quam decani promulgabunt. Nec contumaces in posterum erunt participes officiorum seu functionum in scholis vel officiis [in] ecclesiis Saxonis.”, Articuli quidam ad disciplinam ecclesiasticam pertinentes sanciti in Mediensi synodo, habita 10. Junii anno 1578 în: Teutsch G.D. 1862., p. 227; „De scholis tractatum est ac lege cautum, ne scholastici studiorum gratia peregrinantes scholas haereticorum frequentent, ut Arianorum, Jesuitarum, anabaptistarum, sub poena exclusionis. Pastoris filii aut cognatum in scholas haereticorum transmittenti poena est fl. 10.”, Acta synodi Birlhalbensis, quae celebrata est mense Majo anno 1585, praeside clarissimo viro, domino M. Unglero, superintendente ecclesiarum Saxo-Transsilvanicarum în: Teutsch G.D. 1862., p. 254.

Însă sinodul din 1615 a înlăturat orice ambivalență în legătură cu norma doctrinară, referindu-se explicit la Augustana din 1530, așa-numita *Invariata*¹. Deja sinodul din 1590 se referise la *Invariata*², însă sinoadele ulterioare s-au întors la obiceiul de a menționa Augustana fără vreo altă precizare și de a se referi de fapt la *Variata* (1540).

O altă neclaritate care a fost eliminată de sinod, cel puțin ca intenție, era legată de moștenirea teologică a lui Melanchthon. Sinodul a avut dificila sarcină de a decide asupra adoptării teologiei lui Melanchthon și de a o integra astfel, încît să găsească o cale de mijloc între cele două atitudini „extreme“, eliminarea totală și receptarea nelimitată.

Sinodul a decis pentru acceptarea scrierilor melanchthoniene apărute pînă la 1537, care fuseseră aprobate de Luther³. Aceste scrieri, mai ales *Loci communes*, au fost socotite printre scrierile cu caracter de mărturisire de credință, alături de simbolurile ecumenice, *Confessio Augustana Invariata*, scrierile lui Luther, *Kirchenordnung* a lui Honterus (1547), mărturisirea de credință trimisă în 1561 către universitățile germane și articolele sinodale din epoca Reformei – toate formau fundamentul mărturisirii de credință, pe care clerul era obligat să-l respecte⁴. Sinodul a revizuit tradiția bisericii, etalonul fiind scrierile lui Luther sau, cum se exprimau reprezentanții brașoveni, ceea ce nu se îndepărtează de părerile lui Luther⁵. La acest etalon au fost măsurate și deciziile sinodale din 1578, 1605 și 1607. Această măsură a fost luată sub presiunea Universității Naționale⁶. Au fost acceptate hotărârile luate între 1561 și 1595⁷. Pe de altă parte a fost condamnată doctrina ubicuității. Sinodul a introdus astfel o variantă moderată a ortodoxiei luterane. Doctrina ubicuității, așa cum

¹ “Aug. Conf. Articulus non variatae Carolo V exhibitos Ao 1530“, Acta Kolbius, p. 145; „Conf. A. primaeva, invariata et pura, Scripta 1530 exhibitae tandem eodem anno Carolo V. Imperatori Vindelicorum“, Acta Kolbius, p. 149.

² “[...] singulorum capitulorum decani sub juramento exactam reddant rationem, quis sit status suarum ecclesiarum in doctrina et ritibus et an veteri confessione Augustana constet immoti, aut si aliquid huc usque immutatum seu innovatum sit“, Teutsch G.D. 1862., p. 263.

³ Acta Kolbius, p. 146, 150.

⁴ “[...] Credimus itaque, docemus et confitemur de priori Articulo: Filium DEI verum et substantialem ac perfectum est Deum, qui in plenitudine temporis Humanam Naturam in Unitatem Personae suae assumpsit, non ita quidem, quasi duo sint jam in Christo Personae, a duo Christi facti sint, sed quod Chris Jesus sit jam in Una Persona simul verus aeternus Deus, ab aeterno a Patre genitus, et verus homo e laudatissima Virgine Maria natus, ut scriptum e Rom 9, ex quibus e Chrus secundum carnem, qui e supra omnia benedictus in Secula Seus. Quem Chrum colimus, agnoscimus et confitemur jx unanimum Confessum verae et chranae Religionis, qui consensus e approbatus in S. Scra, Orthodoxa antiquitate, symbolis Oecumenicis, Conf. A. primaeva, invariata et pura, Scripta A 1530 exhibitae tandem eodem anno Carolo V. Imperatori Vindelicorum. Item Libris Rndi Patris nri Lutheri, quos ille inprimis contra Sacramentarios s. Zwinglianos conscripsit, non minus m. Lib Dni Phil. Melchthonis prioribus, neque postea corruptis, cumprimis a. Locis Communium a Luthero probatis et editis, circa Annum 1535 et 37. Interea m. Libro Reformationis Honteriana a Saxo-Transsylvanicis Pastoribus s. Ecclesiis, firmiter recepto, earundemque Confessione ad Academias 1561 missa. Item Articulis Synodicis a Reformois tempore conditis, approbatis, ac saepius confirmatis.“, Acta Kolbius, pp. 149-150.

⁵ “Domini Coronenses idem affirmant Articulus Synodales approbando, ita tamen, ut Sententiae D. Lutheri nihil decedat“, Acta Kolbius, p. 145.

⁶ Forul politic al națiunii sășești.

⁷ Acta Kolbius, p. 146.

o reprezenta Reipchius, a fost condamnată și era considerată o erezie și de către ortodoxia luterană de la sfârșitul sec. al XVII-lea¹.

Articolul despre împărtășanie este expusă atât de amănunțit, încât ambiguitățile, respectiv punctele comune cu concepția calvinistă, să fie eliminate. Toate elementele doctrinei euharistice luterane, prezența reală, uzul corporal și cel spiritual atât de către cei demni cât și de către cei nedemni, se regăsesc în acest articol². Astfel articolul despre împărtășanie a desăvârșit definiția doctrinară a bisericii de Confesiune Augustană, permițând delimitarea fără echivoc față de calvinism.

Sinodul din 1615 a fost ultimul la care s-au formulat articole de credință – la sinodul de la 1621 *Invariata* și articolele sinodale din 1615 au fost ridicate la rang de normă a dreptei credințe³ – încheind astfel lunga fază a sincretismului teologic, care a caracterizat teologia post-reformatorică în Europa Central-Răsăriteană⁴. Eliminarea neclarităților, îndepărtarea disidenților și reducerea teologiei la o linie univocă a fost un proces general european⁵. În Transilvania sinodul din 1615 se integra într-un proces, care i-a cuprins atât pe reformați cât și pe unitarieni – iar din punct de vedere organizatoric și pe catolici.

Îndemnat de Simon Paulinus, care a fost obligat la sinod să-și revoce concepția teologică, principele Bethlen a intervenit de două ori pentru ca articolele sinodale să nu fie publicate⁶; prima oară datorită articolului privind puterea laică (1615)⁷, a doua oară (1622) datorită așa-numitei inovații concordiste⁸. Trecînd peste interpretarea a ceea ce înseamnă „inovație“, deoarece atât adepții Variatei cât și ai *Formulei*

¹ “Ut Dogma Ubiquitatis explodatur, et ut nemo in posterum Ubiquista, ita nec Calvinista sit proclamandus [...] minime approbamus monstrosam et prodigiosam illam Carnis Chri Ubiquitatem [...]”, ibidem, p. 146, 150; cf. „[...] hic in Synodo Byrthalbinum conscripta ad meliorem mentem reduceret Reipchium & in sana doctrina melius informatum [...]”, Haner 1694, p. 306.

² “De Coena Dni decemus et confitemur, quod in ea Corpus et Sanguis I. Christi vere et substantialiter in terris, ubicumque tandem eadem recte et legitime juxta institutionem Chri administratur, adsint et exhibeantur. Et quod una cum pane et vino distribuuntur, atque ad salutem tam ore corporis, quam fide in una indivisa actione a dignis ab indignis a tantum ore corporis ad iudicium accipiantur. [...]”, Acta Kolbius, p. 150.

³ Klein Ch. 1980; Bertleff Urkundenbuch, p. 221.

⁴ Eberhard 1999, p. 94.

⁵ Reinhard 1995, pp. 426-427, 428; cf. Schilling 1988, p. 20.

⁶ Teutsch F. 1921., p. 410, 411.

⁷ Teutsch F. 1921, p. 275-276.

⁸ “[...] Committimus vobis et mandamus harum serie firmiter, quatenus a modo in posterum, si qui tales inter vos reperirentur, ab huiusmodi adversis machinationibus, molitionibus et factionibus eosdem cohibere; Confessionemque illam Augustanam, iuxta antiquum majorum suorum ritum libere ubique profiteri concedere, et eandem a quibusvis turbati et praememoratis novis Articulis, per Nos semel abrogatis, vel alijs eisdem similibus dictae Augustanae confessioni alienum spirantibus permisceri; Et tandem Leges Scholae Segesvariensis usitates, per Senatam eiusdem Civitatis nostrae Segesvariensis approbatas et per Superintendentem confirmatas, praetitulatumque, dictae Philippicae Doctrinae Corpus ab ecclesia eliminari, et loco eius praelibatam Huterianam Theologiam, ac Librum Concordiae, vel alios aliquos Augustanae Confessionis contrarios, Ecclesias in easdem introduci; Et nihilominus saepe fatum supplicantem pro premissa sua reclamazione, renuntiatione et Contradictione in persona vel rebus suis a quoquam turbati, molestari, vel quovis modo damnificari nequaquam permittere; Vere eundem hac in parte contra quoslibet tueri, protegere et defendere modis debeatis et teneamini. [...]”, Teutsch G.D. 1862., pp. 283-284.

Concordia erau de părere că reprezintă „adevărata” Augustana¹, intervenția princiară este importantă și din alt punct de vedere, și anume al semnificației politice al articolelor sinodale din 1615.

La o primă vedere hotărârile sinodului păreau a fi în contradicție cu interesele politice ale națiunii. Principele, care avea o solidă formație teologică, ar fi putut pedepsi biserica luterană pe baza legii inovației (1572) pentru nerespectarea propriei tradiții dogmatice. Pe de altă parte pare paradoxal că delimitarea față de calvinism s-a petrecut exact în timpul unui principe pe care sașii l-au respectat și iubit foarte mult².

O privire mai atentă arată însă că păstrarea deschiderii teologice specifice cripto-calvinismului putea fi interpretată ca ambiguitate dogmatică. Având în vedere rolul dominant al bisericii reformate, care se erija tot mai pronunțat ca biserică a nobilimii și a principelui³, această situație ambiguă putea deveni periculoasă pentru statutul juridic al națiunii. Nu apropierea de teologia reformată, ci, dimpotrivă, distanțarea de ea și legată de aceasta lipsa de echivoc în dogmatică, oferea siguranță într-o epocă în care devierea de la norma teologică a fost „corectată” adesea de puterea centrală, ca în cazul unitarienilor. Evoluția ulterioară a unitarianismului arată că deschiderea teologică n-a oferit nici un fel de protecție de atacurile princiare, dimpotrivă. Pe de altă parte irenismul, împărțit și de Gabriel Bethlen, funcționa adesea ca vehicul al celei de-a doua Reforme (calvine) și ca impunere a unei politici cu nuanțe absolutiste⁴.

Uniunea din 1613, încheiată ca platformă a opoziției împotriva arbitrarului princiar și nobiliar, a deschis calea politică pentru deciziile sinodale din 1615, care au încheiat astfel formarea confesională. Începând din 1615 se poate vorbi în Transilvania de o biserică luterană propriu-zisă.

Deciziile sinodale au fost însă contestate și în interior. Simon Paulinus, deși a semnat deciziile, le-a revocat la sinodul din iunie aceluiași an, convocat la îndemnul său⁵. Revocarea n-a avut urmări de durată⁶, însă în articolele de vizitație din 1616 articolele din 1615 sînt declarate nevalabile⁷. Articolele sinodului din mai 1615 n-au fost acceptate de capitlurile Cuzd și Cozd (scaunele Sighișoara și Rupea)⁸. Regulamentele școlare din Sighișoara din 1620 se referă în materie de credință la articolele sinoadele din 1578, 1585, 1605, 1607⁹. În 1644 în capitlul Cuzd se mai

¹ Acta Formulae Concordiae, p. 4; Dingel 2001, p. 76, 78 (în continuare: (Dingel, Bekenntnis).

² Cel mai frumos portret istoriografic al lui Gabriel Bethlen este considerată a fi cea realizată de Georg Kraus, Péter 1999, p. 120; cf. Szegedi 2004, p. 207, 213, 215, 219, 222-224.

³ Teutsch F. 1921., p. 422; Zach 2005 p. 60.

⁴ Schilling 1988, p. 29; cf. Nischan 1999, p. XIII/11.

⁵ Teutsch F. 1921, p. 412.

⁶ Teutsch F. 1921, p. 412.

⁷ „Der neue Articul aber Anno 1615 von 5. May zu Medwisch gemacht tolliren“, Visitationsartikel 1616, f. 5r.

⁸ „Rupenses vero Past. Art. 1615 Medjeschini conditos erroris arguunt, quod propterea ex Fundamento S. Scripturae demonstrare debet, aut subscribere et testari, se membra Universitatis Nostrae esse.“, sinodul 1619 în: Bertleff Urkundenbuch, p. 125; cf. Bod 1888, p. 298-299; Teutsch F. 1921, p. 412.

⁹ „V. Verae autem Doctrinae summa, Articulis synodicis Anni 1578 e Sacra Prophetarum et Apostolorum Scriptura, depromptis, mentemque Authoris Augustanae Confessionis genuinam exprimentibus continetur. Quicquid igitur cum istis discordat, aut phrasibus dissonat, vel ut erroneum corrigi et abiici, vel per istos explicari debet, ut suspectum et ambiguum. (1578, 1607, Can.1. 1619). VI. Cavetur cumprimis pia severitate, ne quis saepius explosum dogma *παλαχσοσ* carnis Christi introductat; Neve quis e contra propter negatam carnis Christi Omnipraesentiam, et diffusam illam Ubiquitatem, quam

folosea formula reformată de împărtășanie¹. Integrarea dogmatică a celor două capitluri s-a făcut abia după sinodul din 1652, din nou într-un context politic dificil.

Domnia lui Gabriel Bethlen a lăsat o amintire bună la sași, chiar dacă încercase să intervină în privilegiile săsești sau în disputele teologice luterane. Aceste încercări n-au fost însă materializate, deoarece principiile se lăsa convins de punctul de vedere săsesc. Bethlen și-a mărit puterea nu împotriva, ci alături de stări. Și-a extins puterea pînă la limitele impuse de regimul de stări și nu domnea discreționar². Spre deosebire de Gabriel Báthory a fost domnitor puternic, nu un tiran.

Urmașul său, Gheorghe Rákóczy I., a rămas în istorie datorită stilului său dur de a governa³, dar a fost destul de prudent încît să nu încalce limitele puterii sale, chiar dacă pentru aceasta trebuia adesea convins financiar. În politica sa religioasă urmărirea în schimb impunerea calvinismului pe seama celorlalte confesiuni⁴, din nou însă în limitele prerogativelor sale princiare. La instalarea în funcție a episcopului Christian Barth în 1647 a fost introdusă *Invariata* în jurămîntul episcopal⁵. Măsura aceasta a fost o asigurare că nou alesul episcop nu este calvinist, așa cum s-a presupus⁶, dar pe de altă parte și o măsură de apărare împotriva posibilelor măsuri de calvinizare din partea puterii centrale.

În timp ce Gheorghe Rákóczy I. guverna lipsit de considerație, dar totuși prudent, și nu s-a aruncat în aventuri politico-militare, fiul și urmașul său, Gheorghe Rákóczy II., a dus o cu totul altă politică. Înainte să se arunce în aventura poloneză a încercat să reia o tradiție politică care amintea de politica lui Gabriel Báthory. Spre deosebire de predecesorii săi era dispus să nu respecte libertățile stărilor și a încercat să atace privilegiile săsești, fără a avea însă succes⁷. Dezbaterile din Dietă între națiunea maghiară și cea săsească au fost vehemente și mergeau pînă la atacuri verbale dure⁸.

La o ședință comună a celor două Universități⁹ în ianuarie 1653 a fost analizată printre altele și vizitația din 1650. Rezultatele ei au fost un avertisment atît pentru puterea politică cît și pentru cler: pe Pămîntul Crăiesc existau încă „latinantes Calviniani“ în scaunele Rupea și Sighișoara alături de parohiile calviniste recunoscute ca atare („real-calviniste“) Orăștie și Ocna Sibiului. Dacă comunitățile cripto-calviniste nu devin fățiș reformate și se vor întoarce la luteranism, atunci din cauza veniturilor. Pe de altă parte și statul are interesul său în păstrarea veniturilor provenite

---

recentes quidam asserunt, Sacramentibus quovis modo proclametur. Si quidem vera Corporis Christi in Coena sua praesentia alio nititur fundamento; Verbo, scilicet, promissione, et ordinatione ipsius. Quam praesentiam firmiter credimus, et secus docentes improbamus. (1605 Can. 4, 1607 Can. 2, 1585, 1578) [...]“; Jus, Leges et Ordo Institutionis Rei Litterariae pro Schola Schesburgensi în: Teutsch F. 1888, pp. 65-66.

¹ Teutsch F. 1921., p. 458.

² Péter 1989, p. 279; privitor la limitele puterii în epoca premodernă, precum și la diferența dintre putere absolută și discreționară vezi Henshall 1996, p. 30.

³ Péter 1989, pp. 289-290.

⁴ Teutsch F. 1921., p. 461.

⁵ „Quare Formula Juramenti ipsius Notarii mox correcta est, et actionis ergo addita est unica vox: *Invariata*“, Acta Kolbuis, p. 196; Jekeli 1978, p. 67.

⁶ Datorită relațiilor sale cu familia Rákóczy.

⁷ Péter 1989, p. 299; Zach 2005, p. 60.

⁸ Cf. Simonius naplója, p. 421-492.

⁹ Cea politică și spirituală.

din comunitățile parohiale săsești¹. Cinismul acestor reflecții arată că în multe comunități cripto-calvinismul era viu, iar luteranismul ortodox nu s-a putut impune integral datorită lipsei unui control eficient. Universitatea națională a interzis în 1653 preoților să facă uz în mod public de concepțiile lor calviniste². Apărarea „privilegiilor frumoase și dragi“ includeau astfel și păstrarea, respectiv restabilirea ortodoxiei luterane.

Luteranizarea bisericii săsești a fost încheiată abia în a doua jumătate a sec. al 17-lea³. Constatarea lui Péter Bod, că reluteranizarea a fost înfăptuită de o generație nouă de teologi școlită în Saxonia în spiritul și metoda teologiei polemice⁴, completează observația că impunerea ortodoxiei luterane a fost un răspuns la presiunea politică exercitată asupra națiunii săsești. La mijlocul sec. al 17-lea modelul legăturii strânse dintre apărarea libertăților politico-juridice și religioase a devenit din nou funcțional: luptele din Dietă și teologia polemică se completeau reciproc.

Confesionalizarea a fost desăvârșită și prin aducerea comunităților maghiare din Țara Bârsei și a domeniului Branului, revenite din 1650 Brașovului, sub ascultarea capitlului Țării Bârsei și impunerii unei observațe teologice stricte⁵. În ceea ce privește apartenența lor confesională anterioară, istoriografia săsească și cea maghiară au ajuns la concluzii diametral opuse⁶. S-ar putea presupune că ele au fost formal luterane, la fel ca cele din scaunele Rupea sau Sighișoara, însă în practică erau calviniste. Ofensiva luteranizantă de după 1650 a curmat deci această ambiguitate confesională. Luteranizarea sau reluteranizarea acestor comunități a fost contemporană cu integrarea dogmatică a celor două capitluri în biserica luterană, printr-o completare reciprocă a controlului social și ecleziastic.

¹ “[...] in fundo regio sindt zwei real-calvinischen pfarr, der Bröszer der ungrische, der saltzbürger, welche beide incorporati sindt universitati ecclesiasticae. Taciti sindt im gleichen plures solito sub arguina pelle in Schesburger und Repser stull, welche zwar jure jurando versprochen augustanam invariatau confessionem publice et privatim zu dociren, corde tamen et concionibus fucum faciunt miseris suis auditoribus; solten diese latinantes Calviniani herauszbrechen, so wirdt derentwegen universitas ecclesiastica nicht schiffbruch leiden; sobaldt solches geschehen, kommen sie von der pfarr und von ihrer ecclesi ut fidefragi, den die ecclesiae sind lutrisch, und nicht calvinisch. Die anderen zwen als Bröszer und Saltzburger, wen sie sich wolten von dem corpore universitatis ecclesiasticae vigore articuli abreiszen, so resigniren sie hiemitt allen usibus privilegiorum und darffen derer nicht gaudiren. Deinde wurde solches auch dem fisco schadlich schein, weiln diese beide pastores tempore belli et castrorum locatione verpflicht sein, wie andere saxische pastores, rosz und wagen zu geben, welches Ihr F.G. nicht leichtlich zulassen werde; den der fiscus wurde umb so viel destoweniger subsidia bellica bekommen. Per discursum kompt hervor, in nechst gehaltener visitatione publica ecclesiarum Saxoniarum hette zwar der verstorbene H. Bischoff in propria persona selbst die beide capital Schesburg und Ruppense visitirett, aber ganz nichts in religions sachen investigirett von den suspectis pastoribus, (nota) blosz nur von den armen pauren und die auditoribus das tesimonium begerett: ob ihr seelsorger auch in predigten die lutrische religion predigte, lehrete et responderunt miselii laici de grege simplici: ja ehrwürdiger H. bischoff, ut caecus de colore. Der calvinische giffit greiffit den menschen nicht so ahn, wie ein rasender hundert, sondren gar subtil und heimlichschleichett er ein, wo er einschleichen kann. R. ulterius: man hett szollen pro secundo etwas zeitiger aufwachen szollen und vigiliren.“, Simonius naplója, p. 443.

² Binder 1990, p. 54.

³ Haner 1694, S. 314; Bod 1890, p. 300.

⁴ Bod 1890, p. 300.

⁵ Szegedi 2006, pp. 186-190.

⁶ Molnár 1887, pp. 56-74; Binder P. 2000, p. 10; Roth H. 2001, p. 77.

Concluzii

Moștenirea teologică a Reformei brașovene a fost ambiguă și complexă din punct de vedere teologic. Cripto-calviniștii au fost urmașii de drept ai lui Johannes Honterus datorită încercării lor de a găsi o cale de mijloc din punct de vedere teologic. Ei au respins atât luteranismul ortodox cât și teologia propriu-zis reformată, fiind pedepsiți doar atunci când susțineau și propovădeau deschis orientarea lor reformată, ca Titus Amicinus. Simon Paulinus a subscris mărturisirea de credință din 1615 și a abjurat propria convingere teologică, însă n-a fost exclus din biserică. Cripto-calviniștii au fost deci reintegrați în biserică devenită luterană și nu expulzați ca în Saxonia.

Și memoria reprezentanților cripto-calvinismului este diferită – adesea orientarea lor teologică nici măcar nu este amintită. Moștenirea lor teologică n-a pierit: hotărârile sinodale de după 1615 au condamnat nu doar concepția calvinistă despre euharistie, ci și doctrina ubuictății. Ceea ce s-a impus n-a fost nici concepția lui Kertzius, nici cea a lui Reipchius, ci o cale de mijloc ortodoxă, așa cum este descrisă în articolele de vizitație din 1616: „să fie eliminate adaosurile umane calvine și ororile papistașe“.

Cripto-calviniștii au format în deceniile 1570-1590 curentul dominant, dar nu necontestat. Episcopul Schiffbaumer a reprezentat în același timp apogeul și punctul final al acestei evoluții. În legătură cu evoluția teologică a bisericii de Confesiune Augustană se ridică o serie de întrebări: Ar fi fost însă posibilă o evoluție spre calvinism? Ar fi fost ea compatibilă cu statutul juridic al națiunii săsești? Putea fi părăsită Augustana, fără a periclita situația politică și juridică?

Deciziile teologice de după 1615 au stat în logica dezvoltării general-europene și transilvane. Ele se integrează în contextul internațional: la începutul sec. al XVII-lea s-au luat decizii în direcția ortodoxiei teologice, iar curentele mediatoare au fost marginalizate (ca de exemplu în calvinismul european după sinodul de la Dordrecht din 1619). Pe de altă parte nu era obligatoriu ca discipolii lui Melanchthon să devină calviniști. Dacă s-a ajuns la această opțiune, atunci adesea sub presiune politică¹. Situația politico-juridică a națiunii săsești ca și a regimului de stări din Transilvania au împiedicat o asemenea evoluție. Chiar dacă puterea centrală dorea o asemenea evoluție, puterea politică nemijlocită – Universitatea Națională – se opunea cu vehemență.

În Transilvania s-au luat decizii în direcția ortodoxiei teologice, atât la reformați cât și la unitarieni: biserică reformată a renunțat la oscilarea ei între zwinglianism și calvinism, optînd ferm pentru calvinism, în timp ce biserică unitariană i-a exclus pe sabatarieni, iar după 1638 a acceptat, sub presiune politică, o linie teologică moderată. Chiar și pentru biserică catolică prima jumătate a sec. al XVII-lea a avut o importanță fundamentală, pentru că prin *status catholicus* a găsit o cale de a-și reprezenta interesele în absența unei ierarhii clericale.

Pe de altă parte, situația politică a principatului a evoluat datorită lui Gabriel Báthory, dar și a urmașilor săi, într-o direcție care obliga la decizii univoce. Primul punct din *Uniunea* din 1613 obliga la păstrarea privilegiilor politice și a Confesiunii Augustane. *Uniunea* este în același timp respingerea atacurilor atât din partea nobilimii, care între timp devenise majoritar reformată, cât și din partea principelui

¹ Koch 1988, pp. 72-73.

reformat. Teologia mediatoare a filipismului a fost legitimă în timpul principilor catolici, însă sub domnia principilor reformați devenise un lux periculos. Decizia pentru luteranismul ortodox a fost o decizie eminentamente politică.

Relația univocă și directă dintre poziția teologică și cea politică este însă în bună parte o iluzie optică, deoarece nici în sec. al XVI-lea nici în cel următor opțiunea teologică nu a fost legată strict de o opțiune politică. Biografia lui Bocskai, care din generalul Habsburgilor și slujitorul fidel și chiar nemilos al Báthoreștilor (a fost printre altele autorul „Carnavalului însingurat”¹) a devenit conducătorul unei răscoale anti-habsburgice, ar trebui să îndemne la precauție în atribuirea univocă a deciziei politice apartenenței confesionale.

Cearța dintre Kertzius și Reipchius n-a fost, în ciuda susținerii entuziaste din partea „poporului” a lui Reipchius, o dispută între tabere sociale și politice antagonice, deoarece ambii au avut susținători în rîndul elitei ecleziastice și politice. Tensiunea dintre puterea politică și cea ecleziastică, care a încărcat relația dintre cele două puteri, cea politică și cea ecleziastică, dovedește că opțiunile și loialitățile confesionale erau orientate vertical și nu orizontal². Prietenii se legau trecînd peste opțiunile teologice. Michael Weiss era prieten atît cu Simon Massa, suspectat de cripto-calvinism, ca și cu urmașul acestuia, Marcus Fuchs, cunoscut mai degrabă ca luteran ortodox.

Opțiunile teologice nu influențau hotărîtor loialitățile și opțiunile politice. Brașovul s-a ridicat împotriva lui Báthory din motive pur politice, nu pentru că principele ar fi fost reformat. Nici răscoala din 1688 n-a fost motivată explicit confesional. Relațiile cu principii depindeau de politica acestora și se puteau schimba în timp. Deși Bethlen a încercat să influențeze evoluția teologică a bisericii săsești, aceste încercări n-au afectat însă relațiile cu națiunea săsească: după neîncrederea de la început s-a ajuns la o relație amiabilă. Cel mai frumos portret al lui Bethlen îl găsim în *Cronica Transilvaniei* a lui Georg Kraus.

„Turnura ortodoxă” a întărit relația elitei săsești cu Transilvania. Evoluția a fost deci diferită de cea descrisă de Michael Müller în cazul orașelor din Prusia Regală³ și seamănă mai degrabă cu atitudinea lui pe care a reconstituit-o Karin Friedrich în *The Other Prussia*⁴. În ciuda relațiilor adesea tensionate cu principii nu s-au mai reînnoit încercările de apropiere față de Viena. Statul transilvan a fost garantul privilegiilor politice și a libertăților religioase. Este demn de remarcat că în 1688 dintre toate orașele Transilvaniei numai orașul luteran ortodox Brașov s-a opus Habsburgilor cu forță armată.

Opțiunea pentru luteranismul ortodox n-a schimbat tendințele culturale care s-au impus în a doua jumătate a sec. al XVI-lea, ci, dimpotrivă, le-a consolidat⁵. Astfel frecventarea școlilor maghiare, deci neluterane, a devenit obligatorie pentru elita politică și ecleziastică a sașilor. Frecventarea universității Wittenberg a continuat și în faza cripto-calvinistă – teologia filipistă venea din Wittenberg. În cea de-a doua

¹ Reprimarea răscoalei secuiești din 1596.

² Schilling 1981, p. 375.

³ Müller M. 1999, p. 375; Müller M. 1997, p. 175.

⁴ Friedrich 2000, pp. 73-146.

⁵ Wagner 1998, pp. 37-43.

jumătate a sec. al XVII-lea s-a impus, ca și la luteranii germani, studiul materiilor neteologice la universitățile ne-luterane¹. Studiile lui Georg Kraus la Padova ca și decizia lui Lorenz Töppelt de a studia în Franța n-au fost decizii obișnuite, dar acceptate. Studiul în mediul catolic și/sau reformat n-a schimbat de regulă convingerile ortodox luterane ale studenților sași, chiar dacă la începutul sec. al XVIII-lea Marcus Fronius se plîngea de apostazia multor studenți sași².

Confesionalizarea n-a transformat Brașovul, ca dealtfel nici celelalte orașe săsești, în comunități puritane. Din jurnalele și cronicile brașovene reiese că pe lângă pedepsele drastice aplicate devianților de orice fel, viața cotidiană a orașenilor se caracteriza prin echilibrul dintre observața strictă a practicii religioase și a unei vieți sociale intense, între frecventarea împărtășaniei și „veselirea cuviincioasă”³ (adeseori pînă dimineața). Legăturile de familie și prietenile erau cultivate intens, iar distracțiile (licite) întăreau aceste legături.

În analiza relațiilor dintre teologie și politică în epoca premodernă reconstituirea interdependențelor dintre situația politică, opțiunea teologică, respectiv legitimarea teologică a deciziei politice este fundamentală. În ecuație trebuie inclusă însă și situația juridică a comunităților. O comparație între situația bisericii luterane și cea a bisericii unitariene pe de o parte și evoluția Brașovului și Clujului în timpul principiilor reformați pe de altă parte poate ilustra diferitele interdependențe.

Odată cu principii reformați începe și perioada de dominanță a calvinismului în Transilvania. Atitudinea calvinismului față de unitarianism și luteranism a fost diferențiată, deși ambele confesiuni, fiind recepte, erau egale din punct de vedere juridic. Teologia lor a impus însă un tratament diferit. Dacă luteranii erau considerați cei mai apropiați din punct de vedere teologic, puțînd fi abordați și ca posibili aliați⁴, unitarienii erau văzuți ca blasfemiatori pe care trebuie însă să-i tolereze potrivit legilor țării.

Politică față de cele două confesiuni era diferențiată deci în primul rînd pornind de la fundamentele teologice. Dacă în cazul unitarienilor politica varia de la susținerea orientărilor moderate la măsuri drastice în numele combaterii sabatarianismului, în cazul luteranilor prevala susținerea curentului mediator. Astfel Gabriel Bethlen a cultivat prietenia cu episcopul unitarian Radecius, reprezentantul curentului socinian, deci a unitarianism moderat, și l-a suținut pe Simon Paulinus, reprezentantul orientării calvinizante în biserica luterană. Însă, dacă în cazul unitarienilor a autorizat mijloacele dure care au dus la convertirea satelor unitariene din Trei Scaune, în cazul luteranilor a rămas doar cu muștrarea și recomandarea de a nu publica articolele din 1615, pentru că încălcau tradiția melanchthoniană. Dacă în 1622 Dieta a reușit să impună cedarea unei biserici pentru reformații din Cluj, în același an Bethlen eșuază în a opri publicarea articolelor sinodale din 1615. Dacă urmașii lui Bethlen reușesc să consolideze elementul calvinist la Cluj, mergînd pînă la reprezentarea în conducerea orașului (1655), în cazul Brașovului înregistrează un eșec răsunător. Chiar dacă Brașovul este pedepsit pentru că a închis poarta în fața lui Gheorghe Rákóczy I.,

¹ Wallmann 1984, p. 205; Font 1997, pp. 77-78.

² Fronius 1925, p. 38.

³ Hegyes 1909, p. 498.

⁴ Murdock 2000, pp. 126-134.

această pedeapsă este de fapt o amendă și nu include înlesniri pentru comunitatea maghiară (probabil reformată) din Brașov și nici modificări în constituția orașului. Mai mult, Brașovul reușește să impună luteranismul într-o perioadă în care Gheorghe Rákóczy II. atacă privilegiile săsești¹.

De ce politica princiară a avut succes în cazul unitarienilor, în schimb a eșuat în cazul luteranilor și a națiunii săsești? De ce au fost atacate cu succes privilegiile Clujului, în schimb atacurile împotriva orașelor săsești eșuază – cu excepția cuceririi Sibiului în 1610?

În cazul celor două orașe avem de-a face nu doar cu două opțiuni teologice, dar și sau mai ales cu două comunități cu statut juridic diferit. Clujul nu se încadra în nici o categorie juridică, era o categorie juridică în sine. Dacă această libertate i-a permis să opteze pentru antitrinitarianism, în schimb atunci când Clujul era atacat de puterea centrală, orașul era lipsit de apărare. Neavînd decît privilegiile pe care nu le putea susține decît magistratul orașului și avînd și o confesiune socotită o blasfemie, Clujul nu se putea apăra eficient și a cedat în fața presiunilor puterii centrale, optînd pentru o politică de compromis.

Brașovul în schimb era integrat în Pămîntul Crăiesc cu un sistem juridic ferm și putea să-și apere drepturile fiind susținut de celelalte orașe săsești. Nici un principe, în afara lui Gabriel Báthory nu risca să încalce legile fundamentale ale țării. Chiar dacă Brașovul a fost părăsit în timpul lui Gabriel Báthory de celelalte orașe săsești, aceasta s-a întîmplat într-o situație ieșită cu totul din comun. Pe de altă parte orașele săsești nu erau obligate să ducă o „politică externă“ comună. Cînd era însă vorba de a apăra interesele națiunii săsești, atunci orașele se solidarizau.

De această protecție beneficia și biserica de Confesiunea Augustană. Dacă biserica unitariană era deosebit de vulnerabilă, neavînd alt protector în sec. al XVII-lea decît Clujul, biserica luterană avea în spate o comunitate politico-juridică decisă să-și apere statutul juridic și care reprezenta și o forță economică importantă. Astfel pe Pămîntul Crăiesc reformații își puteau exercita public credința în două locuri, la Orăștie și Ocna Sibiului, iar principii nu puteau interveni în favoarea propriei confesiuni și nici să o răspîndească. Maghiarii de pe Pămîntul Crăiesc, chiar dacă numai formal, erau membrii bisericii luterane, la fel ca și bulgarii din Cerghidul Mare, Bungard, Ruși, Ruscior sau Lancrăm.

Ca răspuns la atacurile politice dinspre principe și nobilime maghiarii n-au fost excluși din biserica luterană, ci au fost intensificate măsurile de disciplinare socială și ecleziastică, integrîndu-i pe maghiarii din Brașov și Țara Birsei și mai puternic în biserica luterană. Dacă la Cluj urmarea adoptării antitrinitarianismului a fost asimilarea sașilor clujeni², la Brașov impunerea luteranismului strict a avut ca urmare

¹ Politica lui Gheorghe Rákóczy II. a fost apogeul politicii cu tendințe absolutiste a principilor Transilvaniei. Schimbarea politicii față de unitarieni și luterani în a doua jumătate a sec. al XVII-lea se datorează atît crizei politice de după 1658 cît și faptului că politica princiară ajunsese la limitele ei legale. Mai departe de Gheorghe Rákóczy II. nu putea merge nici un principe fără să riște repetarea experienței lui Gabriel Báthory. Despre limitele puterii princiare în Transilvania cf. Szegedi 2005, pp. 116-120.

² Această asimilare nu a fost urmarea conținutului teologic al antitrinitarianismului, ci a delimitărilor profesionale față de Pămîntul Crăiesc. Acest proces a fost însă lent, astfel că bilingvismul Clujului s-a păstrat de-a lungul sec. al XVII-lea.

asimilarea parțială a maghiarilor. Din această perspectivă trebuie nuanțată legătura dintre etnie și confesiune, respectiv a rolului pe care confesiunea l-a jucat în definirea identității comunitare.

BIBLIOGRAFIE/BIBLIOGRAPHY

- Acta Capituli *Acta Capituli Barcensis* în: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (în continuare: *Quellen*), VIII/2, *Annales ecclesiastici*, Kronstadt, 2002.
- Acta Kolbius Kolbius, Lukas, *Acta synodorum tam generalium, tam specialium ab ineunte aetate Reformationis in Transylvania sive ab anno 1545 usque ad annum 1726 ab Ecclesiasticis institutarum congesta a A.D. Luca Kolbio, Decano Coronensi, et Descripta a Georgio Michaele Gottlieb Hermanno ao 1752*, mss., Arhiva Bisericii Negre din Brașov, cota Tf.74.
- Agende *Agende für die Seelsorger und Kirchendiener in Sybembürgen*, s.l., MDXLVII
- Album Oltardianum *Album Oltardianum* în: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*, III., ed. Eugen von Trauschenfels, Kronstadt, 1860.
- Altendorf 1989 Hans Dietrich Altendorf, *Zwinglys Stellung zum Bild und die Tradition christlicher Bildfeindschaft* în: Altendorf, Hans-Dietrich, Jeszler, Peter (ed.), *Bilderstreit. Kulturwandel in Zwinglys Reformation*, Zürich, 1989.
- Arens 2001 Arens, Meinolf, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605 Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband* (Studia Transylvanica; 27), Köln-Weimar- Wien, 2001.
- Articuli Synodi 1615 *Articuli Synodi Medieschini Celebratae anno 1615, mense Maio a die 5 usque ad 13. superintendente C.V. Dn. Zacharia Weyrauch* în: *Catalogus Synodorum et Actionum* (lăsământul Karl Fabritius), mss., Arhivele Naționale, Direcția Județeană Sibiu, Colecția Brukenthal, cota y 1-5, nr. 269.
- Banfi 1909 *Tagebuch des Petrus Banfi* în: *Quellen V*.
- Bekenntnisschriften *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen, 1986.
- Benkner 1904 *Auszug aus dem Diarium des Paulus Benkner d.Ä. (1420-1693)* în: *Quellen IV*, Brassó, 1904.
- Bertleff Urkundenbuch Michael Bertleff, *Urkundenbuch der evang. Landeskirche A.B.* (titlu ulterior), mss. din lăsământul lui Karl Fabritius în: Arhivele Naționale, Direcția Județeană Sibiu, Colecția Brukenthal, cota y 1-5, nr. 282.
- Binder 1976 Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des XVII. Jhs.*, Köln –Wien, 1976.
- Binder 1996 Binder, Ludwig, *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Bukarest, 1996.

- Binder L. 1979 Ludwig Binder, *Die Reformation* in: *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, red. de Carl Göllner, I. Bd.: 12. Jahrhundert bis 1848, Bukarest, 1979.
- Binder L. 1990 Ludwig Binder, *Die Geistliche Universität* in: Wolfgang Kessler (ed.), *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität* (Siebenbürgisches Archiv, Band 24), Köln – Wien, 1990.
- Binder P. 2000 Pál Binder, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténeszek (1550-1800)*, Szecseleváros, 2000.
- Bod 1888 Petrus Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton*, I, Lugduni-Batavorum, 1888.
- Bod 1890 Petrus Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica* II., Lugduni-Batavorum, 1890.
- Bouwsma 1989 William J. Bouwsma, *The Peculiarity of the Reformation in Geneva* in: Steven Ozment (ed.), *Religion and Culture in the Renaissance and Reformation* (Sixteenth Century Essays & Studies XI), 1989.
- Brecht 1980 Martin Brecht, *Luthertum als politische und soziale Kraft in den Städten* in: Franz Petri (ed.), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Städteforschung 10), Köln- Wien, 1980.
- Compendium Scharsius Andreas, *Compendium Actorum Synodaliū inde a Raformationis tempore a Pastoribus Saxonice Augustanae Confessionis non variatae addictis in Transilvania consignatum, adornatum a Summo Venerabili Clarissimo Doctissimo Dno. Dno Andrea SCHARSIO Pastore Ecclesiae Birtalbensis et reliquarum Evangelicorum per Transilvaniam Superintendentente gravissimo*, mss., Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga“, cota. mss. 908.
- Daugoch 1990 Walter Daugoch, *Die Nationsuniversität der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert* in: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*.
- Dingel 1996 Irene Dingel, *Concordia controversa: die öffentlichen Diskussionen um das lutherische Konkordienbuch am Ende des 16. Jahrhunderts* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, Bd. 16), Gütersloh, 1996.
- Dingel 2001 Irene Dingel, *Bekenntnis und Geschichte. Funktion und Entwicklung des reformatorischen Bekenntnisses im 16. Jahrhundert* in: *Dona Melancthoniana. Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*, ed. de Johanna Loehr, Stuttgart, 2001.

- Eberhard 1999 Winfried Eberhard, *Voraussetzungen und strukturelle Grundlagen der Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa* în: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7), Stuttgart, 1999.
- EOE Szilágyi Sándor, (ed.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, Budapest 1875,1889.
- Fata 2000 Fata Marta, *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500-1700*, ed. Franz Brendle und Anton Schindling (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe der Corpus Catholicorum, herausgegeben von Heribert Smolinsky, 60), Münster, 2000.
- Font 1997 Font Zsuzsa, *Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői* în: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, (Adattár a XVI-XVIII. Századi szelemi mozgalmainak történetéhez 35), Szeged, 1997.
- Formula 1613 *Formula Juramenti in ordinatione praestita Dno Superattendenti Zachariae Weyrauch 1613*, Arhiva Bisericii Negre, cota IV F1 47 V.
- Formula 1707 *Formula Concordiae* în: *Rerum Germanicarum tres selecti imprimis de vitis et factis Caroli Magni Imperatoris, nec non Witikindi Magni, Regni Saxonum, hactenus desiderati, accesserunt etiam Guilliemi Budaei, Doct. Med. Thanatologia, item Capitulatio Osnabrugensis cum Catalogo omnium Monasteriorum Ecclesiarumque in Episcopatu Osnaburgensi, et tandem Acta Formula Concordiae in Coenobio Bergensi revisae, quibus praefixa est Praefatio Johan. Georg. Lenckfeldi, Pastor. Primar. Gröning.*, Francofurti ad Moenum ex Officina Christiani Genschii, Anno MDCCVII (1707).
- Friedrich 2000 Karin Friedrich, *The Other Prussia. Prussia, Poland and Liberty (1569-1772)*, Cambridge, 2000.
- Fronius 1925 Julius Gross (ed.), *Marcus Fronius Leben und Schriften*, Kronstadt, 1925.
- Gockesch 1915 Gockesch, Valentin, *Chronik (1611-1614)* în: *Quellen* VI, Brassó, 1915.
- Guggisberg 1992 Hans R. Guggisberg, *Das lutheranisierende Basel* în: Hans-Christoph Rublack (ed.), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, Gütersloh 1992 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 197).
- Gündisch 1973 Gustav Gündisch, *Die Bibliothek des Damasus Dürr* în: *Revue Roumaine d'Histoire*, 13 (1973), Nr. 5.

- Gündisch 1973a Gustav Gündisch, *Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet (1537-1607)* in: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, seria a III-a, 3 (1973).
- Gündisch 1977 Gustav Gündisch, *Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547-1601)* in: *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 15 (1977), Nr. 3.
- Gündisch 1981 Gustav Gündisch, *Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus († 1600)* in: *Magyar Könyvszemle*, 97/1981, tom 1-2.
- Gündisch 1990 Gustav Gündisch, *Die Bücherei des Hermannstädter Ratsherrn Johannes Bayer* in: *ZfSL*, 13(1990), tom 1.
- Gündisch 1994 Gustav Gündisch, *Die Bibliothek des Hermannstädter Stadtpfarrers Andreas Oltard († 1660) und seiner Familie* in: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* (in continuare: *ZfSL*), 17 (1994), tom 2.
- Gündisch-Nägler 1992 Gustav Gündisch, Doina Nägler, *Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius († 1648) und seiner Söhne* in: *ZfSL*, 15 (1992), tom 1.
- Hamm, Moeller, Wendebourg 1995 Hamm, Bernd; Moeller, Bernd; Wendebourg, Dorothea, *Reformationstheorien: ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995; Juhász A. 1994 – Juhász András, *A református egyház ökumenikus törekvései a XVI. és XVII. században* (Szemle Füzetek 14), Kolozsvár, 1994.
- Haner 1694 Georg Haner, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694.
- Hegyes 1909 Hegyes, Andreas, *Diarium* in: *Quellen V*.
- Henshall 1996 Nicholas Henshall, *Early Modern Absolutism 1550-1700: Political Reality or Propaganda?* in: Ronald G. Asch, Heinz Duchhardt (ed.), *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West-und Mitteleuropa (ca 1500-1700)* (Münstersche historische Forschungen 9), Köln- Weimar- Wien 1996.
- Jekeli 1978 Hermann Jekeli, *Die Bischöfe der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, I: Die Bischöfe der Jahre 1553-1867*, Köln-Wien, 1978 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 2).
- Juhász I. 1947 István Juhász, *A székelyföldi református egyházmegyék* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 201), Kolozsvár, 1947.
- Juhász I. 1968 István Juhász, *A reformáció kora a romániai protestáns egyházak kialakulásában* in: *Református Szemle*, 61 (1968).
- Klein Ch. 1993 Christoph Klein, *Die Versöhnung in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, Köln –Weimar- Wien, 1993.
- Klein Ch.1980 Christoph Klein, *Die Beichte in der evangelisch-sächsischen Kirche Siebenbürgens*, Göttingen, 1980.

- Klein K.K. 1935 Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honterus, Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte*, Hermannstadt, 1935.
- Koch 1988 Ernst Koch, *Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren* în: Heinz Schilling (Hg.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der „Zweiten Reformation“: wiss. Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1985* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 195), Gütersloh, 1988.
- Kraus 1965 Kraus, Georg, *Cronica Transilvaniei*, București, 1965.
- Leppin 2005 Volker Leppin, *Siebenbürgen: ein kirchenhistorischer Sonderfall von allgemeiner Bedeutung* în: Wien, Ulrich A.; Leppin, Volker (Hg.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart, 2005.
- Michalski 1993 Sergiusz Michalski, *The Reformation and the Visual Arts: the Protestant Image Question in Western and Eastern Europe*, London and New York, 1993.
- Miles 1670 Matthias Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel/oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth/aller theils in Siebenbürgen/theils Ungern/und sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern fürgelauffener Geschichten*, Hermannstadt 1670, reprint Köln –Wien, 1984.
- Molnár 1887 János Molnár, *A brassói magyarság és ev. ref. egyháza története*, Brassó, 1887.
- Müller A. 2000 Andreas Müller, *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners Griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band 23), Köln-Weimar -Wien, 2000.
- Müller M. 1997 Michael Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557-1660)*, Berlin, 1997.
- Müller M. 1999 Michael Müller, *Unionsstaat und Region in der Konfessionalisierung: Polen-Litauen und die grossen Städte des Königlich Preussen* în: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, 1999.
- Murdock 2000 Graeme Murdock, *Calvinism on the Frontier 1600-1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000.
- Netoliczka 1898 Netoliczka, Oskar (ed.) *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften. Im Auftrage des Ausschusses zur Errichtung des Honterusdenkmals in Kronstadt*, Wien – Hermannstadt, 1898.
- Netoliczka 1930 Oskar Netoliczka, *Die Basler Beziehungen des Johannes Honterus in: Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*, Kronstadt, 1930.

- Nischan 1999 Bodo Nischan, *Reformed Irenicism and the Leipzig Colloquy of 1631* in: Nischan, Bodo, *Lutherans and Calvinists in the Age of Confessionalism*, Aldershot- Brookfield- Singapore- Sydney, 1999.
- Paulinus 1909 Paulinus, Simon, *Eine Historie von dem Bathori, gegeben durch Simonem Paulinum, Nussbachensem* in: *Quellen V*.
- Péter 1989 Katalin Péter, *A fejedelemség virágkora (1606-1660)* in: Barta Gábor (ed.), *Erdély rövid története*, Budapest, 1989.
- Péter 1999 Katalin Péter, *Transilvania în politica europeană* in: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară*, Miercurea-Ciuc, 1999.
- Peters 1995 Christine Peters, *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: The Context for Reformation* in: Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (ed.), *Ethnicity and Konfession in Central and Eastern Europe*, Cluj, 1995.
- Reinerth 1970 Karl Reinerth, *Humanismus und Reformation bei den Siebenbürger Sachsen* in: *Südostdeutsches Archiv*, 1970.
- Reinerth 1979 Karl Reinerth, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, Köln- Wien, 1979.
- Reinhard 1995 Reinhard, Wolfgang, *Was ist katholische Konfessionalisierung?* in: Reinhard, Wolfgang, Schilling, Heinz (ed.), *Die katholische Konfessionalisierung*, Münster, 1995.
- Roth E. 1962 Erich Roth, *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und zur Schweiz*, Köln- Graz -Wien, 1962.
- Roth H. 2001 Harald Roth, *Ethnikum und Konfession als mentalitätsprägende Merkmale. Zur Frage konfessioneller Minderheiten in Siebenbürgen* in: *ZfSL* 24 (2001), Heft 1.
- Schilling 1981 Heinz Schilling, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XLVIII), Gütersloh, 1981.
- Schilling 1988 Heinz Schilling, *Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620* in: *Historische Zeitschrift*, 246 (1988), Nr. 1.
- Schnitzler 1996 Norbert Schnitzler, *Ikonoklasmus – Bildersturm. Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts*, München, 1996.
- Schullerus 1928 Adolf Schullerus, *Geschichte des Gottesdienstes in der evangelischen Kirche* in: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 41 (1928).

- Schwarz 1855 Schwarz, Karl, *Die Abendmahlsstreitigkeiten in Siebenbürgen und die darauf erfolgte Spaltung der evangelischen Glaubensgenossen Siebenbürgens zur siebenbürgischen Kirchengeschichte* în: *Archiv für Siebenbürgische Landeskunde*, NF. II (1855).
- Simonius naplója
Sparn 1992 *Simonius naplója* în: *EOE XIII*.
Walter Sparn,, *Die Krise der Frömmigkeit und ihr theologischer Reflex im nachreformatorischen Luthertum* în: *Die lutherische Konfessionalisierung*, 1992.
- Stirn 1977 Margarete Stirn, *Die Bilderfrage in der Reformation* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XLV), Gütersloh, 1977.
- Sutoris 1903 Sutoris, Paul, *Auszug aus einer alten Chronik, verfasst von Paul Sutoris, einem Kronstädter (1203-1628)* în: *Quellen IV*.
- Szegedi 2004 Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Cluj-Napoca, 2004.
- Szegedi 2005 Edit Szegedi, *Constituirea și evoluția principatului Transilvaniei* în: Pop, Ioan-Aurel; Năgler, Thomas; Magyari András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, Vol. II. (De la 1541 până la 1711), Cluj-Napoca, 2005.
- Szegedi 2006 Edit Szegedi, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca.1550-1680)* în: *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig*, 2006, Heft 2: *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Europa. Vorträge und Studien*, Leipzig, 2006.
- Teutsch F.1921 Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, I., Hermannstadt, 1921.
- Teutsch F.1925 Friedrich Teutsch, *Einleitung* în: G.D. Teutsch, *Die Generalvisitationsberichte*, Hermannstadt, 1925.
- Teutsch, F. 1888 Friedrich Teutsch, *Die siebenbürgisch – sächsischen Schulordnungen*, ed. de Friedrich Teutsch (Monumenta Germaniae Paedagogica VI), Berlin, 1888.
- Teutsch, G. D. 1883 Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1883.
- Trausch 1865 Joseph Trausch, *Beiträge und Aktenstücke zur Reformations-Geschichte von Kronstadt. Festgabe für die in Kronstadt versammelten Mitglieder des ev. Hauptvereins der Gustav-Adolf-Stiftung für Siebenbürgen*, Kronstadt, 1865.
- Trausch 1868 Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I., Kronstadt, 1868.

- Visitationsartikel 1616 *Visitationes Articuli vom Geistlichen undt Weltlichen Orden sachßischer Nation gebilliget in der Hermanstadt Im Jahr 1616 in der Versammlung Catharinae*, Arhivele Naționale, Direcția Județeană Brașov, Colecția de documente a liceului Honterus, nr. 216, nr. 3.
- Wagner 1998 Ernst Wagner, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, Bd. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 22/I), Köln- Weimar- Wien, 1998.
- Wallmann 1984 Johannes Wallmann, *Einflüsse auf die Theologie und das religiöse Leben des deutschen Luthertums im konfessionellen Zeitalter 1580-1620* în: *Schweizerisch-deutsche Beziehungen im konfessionellen Zeitalter. Beiträge zur Kulturgeschichte 1580-1650*, Wiesbaden, 1984.
- Wetter 2004 Evelin Wetter, *Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. Altarbildwerke – Vasa sacra/Abendmahlsgerät – Paramente* în: Wien, A. Ulrich; Zach, Krista (ed.), *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, (Siebenbürgisches Archiv, Band 37; Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Band 93), Köln –Weimar- Wien, 2004.
- Wien 2005 Ulrich A.Wien,, *Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner als Vertreter einer konservativen Stadtreformation in Kronstadt* în: Volker Leppin, Ulrich A. Wien (ed.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Band 66), Stuttgart, 2005.
- Zach 1998 Krista Zach, *Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in einer multikulturellen Region. Volkskirchen in Siebenbürgen* în: *Das Bild des Anderen. Stereotype in einer multiethnischen Region* (Siebenbürgisches Archiv, III. Folge, Bd. 33), Köln-Weimar –Wien, 1998.
- Zach 1999 Krista Zach, *Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplin (1550-1650)* în: Joachim Bahlcke, Arno Strohmeier (ed.) *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7), Stuttgart, 1999.
- Zach 2005 Krista Zach, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen* în: *Konfessionsbildung*.
- Ziegler 1909 Martin Ziegler, *Virorum Coronae eximiorum ac illustrium vita, honores et mors* în: *Quellen V*.